

GRANSK 2020 I

Indhold

Side 2	Den tyske kirkes jord på Sanden i Helsingør
Liv Appel, mag.art. i forhistorisk arkæologi, museumsinspektør på Museum Nordsjælland.
Side 35	Tjenere for den lidende menneskehed
Anders Bank Lodahl, ph.d., museumsinspektør Rudersdal Museer.

Den tyske Kirkes jord på Sanden i Helsingør

– byudvikling på kongeligt initiativ 1576-1633

FORFATTERE: Liv Appel, Peter Meng Christensen & Torben Bill-Jessen. Liv Appel, mag.art., museumsinspektør på Museum Nordsjælland. Peter Meng Christensen, cand.mag., registrator på Museerne Helsingør, Torben Bill-Jessen, lokalhistoriker fra Helsingør.

EMNEORD: Renæssance, jordskyld, jordebog, bebyggelsesudvikling, bebyggelsesarkæologi, Helsingør, Kronborg, Øresundstolden, Den tyske Kirke, Sct. Mariæ Kirke.

Fig. 1. Øresundskortet med Frederik 2.s Kronborg og købstaden Helsingør i forgrunden, ca. 1587. Sanden var det tyndt bebyggede område mellem Kongens Plankeværk, der omgav fæstningsterrænet "Grønnehave", og Klostergade, der strakte sig fra stranden til baglandet. Vignetten af Kronborg i kortets øverste venstre hjørne tilskrives lensmand Gert Rantzau, der stod for overdragelsen af kronens jord til Sct. Mariæ Kirke i 1586. Efter: Civitates Orbis Terraum, bd. IV, fol. 26.

Abstract

This article presents new investigations relating to the lost settlement on the Sand in the eastern part of the town of Elsinore (Helsingør), the hometown of the Sound Toll in northern Zealand, Denmark. The settlement on the Sand, situated between the Medieval town and the king's castle, Kronborg, was destroyed during the Swedish attack on Kronborg in 1658 and never rebuilt. In 2009-11 archaeological investigations revealed the first traces of buildings, cellars, wells, latrines and cesspits associated with this wealthy 16th and 17th century settlement. The excavations were the starting point for new topographical and demographic studies of the Sand.¹ The focus of this article is the part of the settlement donated by the Danish king Frederik 2. (1559-1588) to the German church of St. Mary in 1586, after the rebuilding of Kronborg. This act not only supported the newly established German church of St. Mary in solving the problem of the German and Dutch immigrants who did not attend the Danish church, it also functioned as a catalyst for general urban development on the Sand. The investigations are based on the census list (1586-1633 and 1690-1857) for St. Mary's church, combined with data from sources such as probate inventories and historical maps. The analyses shed new light on the settlement associated with the German church and the people who owned the houses and gardens there.

Købstaden Helsingør og slottet Kronborg, der var centrum for opkrævningen af Øresundstolden, oplevede en opblomstring i slutningen af 1500-tallet, da Frederik 2. (1559-1588) lod Kronborg ombygge inspireret af den nederlandske renæssance. De mange tyske og nederlandske immigranter, der kom til byen for at deltage i byggearbejdet, gik ikke i den danske sognekirke. Derfor oprettede kongen i 1576 en tysk kirke i Helsingør, Sct. Mariæ Kirke. I 1586 overdrog han et delvist bebygget område øst for byen til Den tyske Kirke med henblik på at sikre menigheden faste indtægter fra jordskylden. Denne hidtil ubeskrevne bebyggelse lå på Sanden mellem byen og Kronborg, hvor en ny bydel voksede frem efter ca. 1560 (figur 1). Krigen mod Sverige 1658-1660 satte en brat stopper for byudviklingen på Sanden, da besættelsesmagten befalede alle huse nedrevet. Interessen for den forsvundne bydel på Sanden er vokset i kølvandet på udgravningerne på det nedlagte skibsværfts område nord for Helsingør Havn i årene 2009-2011, hvor der er afdækket rester af en bebyggelse, der har huset velstående borgere og indbyggere. Der er imidlertid stadig mange ubesvarede spørgsmål.

Denne artikel tager udgangspunkt i oprettelsen af Den tyske Kirke i 1576. Sct. Mariæ Kirke blev indrettet i Karmeliterklosteret, der ligger umiddelbart vest for det område, hvor udgravningerne fandt sted. Dernæst vil vi med udgangspunkt i den hidtil upåagtede jordebog (Mandtalsregister) over jordskyldsbetalere for årene 1586-1633 og 1690-1857 i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber undersøge, hvor kirkejorden var placeret og hvem, der ejede huse og haver på kirkens jord. Undersøgelsen kaster desuden nyt lys over den bebyggelse, som Den tyske Kirke fik af Frederik 2. i 1586 og gavens betydning for udviklingen i Helsingør.

¹ Appel: 'The archaeology of Elsinore and the Sand', in press; Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press.

Fig. 2. Sct. Marie Kirke i det tidligere Karmeliterkloster i Helsingør. Foto: Liv Appel 2019.

Etableringen af Den tyske Kirke i Helsingør

Helsingør udviklede sig i løbet af 1500-tallet til en af Danmarks mest velhavende købstæder takket være Øresundstolden, der siden 1429 var blevet opkrævet fra Kronborg eller byens toldbod.² Pengene begyndte for alvor at flyde i byen, da Frederik 2. i årene 1574-1586 ombyggede den middelalderlige fæstning Krogen til renæssanceslottet Kronborg.³ Der rekvireredes mange især tyske og nederlandske håndværkere til byggeriet, og købmænd kom til byen tiltrukket af de gode muligheder for handel.⁴

Kongen var fra begyndelsen bekymret for den religiøse moral blandt indvandrerne i byen, og i et brev til Helsingørs magistrat i 1574 beklagede han sig over, at mange af de fremmede, der var kommet til byen, vægrede sig ved at gå til gudstjeneste i Sct. Olai Kirke.⁵ Alle immigranter bosat i Danmark skulle bekende sig til den danske evangelisk-lutherske kirke (Den Augsburgske bekendelse). Det var derfor stærkt problematisk, når Helsingørs tysktalende immigranter, herunder de nederlændere, der var fordrevet fra deres hjemland på grund af deres tro, i kirketiden valgte at blive hjemme, aflægge gæstebud eller spadserere rundt i byen. I skifterne efter de velstående, reformerte nederlændere findes talrige genstande, som vidner om forbudte

² Madsen: 'The Sound Toll House at Elsinore', 2017.

³ Grinder-Hansen: *Frederik 2.: Danmarks renæssancekonger*, 2013; Grinder-Hansen: *Kronborg*, 2018.

⁴ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985.

⁵ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 57.

andagter i hjemmene. Blandt de mere grelle eksempler er en prædikestol og en hollandsk postil i skiftet efter styrmand Willum Henriksens hustru Ryken Dirichs fra 1599.⁶

Løsningen på problemet blev, at kongen i 1576 tillod, at der blev holdt gudstjenester på tysk i Vor Frue Klosters kirke, som karmelitermunkene havde været tvunget til at opgive efter reformationen (figur 2). Sct. Mariæ Kirkes historie er beskrevet af J.S. Dalsager, der var præst ved kirken ved 500-års jubilæet i 1950.⁷ I modsætning til klosterets vestlige fløj, der siden 1541 havde gjort nytte som hospital,⁸ var der i 1573 givet ordre til at nedrive den tomme kirke.⁹ Når dette endnu ikke var sket, hænger det sandsynligvis sammen med, at det store kirkerum blev anvendt som hestestald. I 1577 transporteredes 371 læs hestegødning ud af kirken, så den første tyske prædikant i Helsingør, Herman Malthan (1537-1583), der kom fra fyrstedømmet Lippe, i 1578 fik rum til at prædike.¹⁰ I 1578 blev der også ansat en degn, som fik kost og logi i hospitalet.¹¹ Efter indvielsen af slotskirken på Kronborg i 1582 blev Malthan desuden hof- og garnisonspræst – en dobbeltrolle, som også de senere prædikanter ved Den tyske Kirke indtog.

Prædikantens løn blev finansieret af indtægterne fra Øresundstolden og udbetalt af kongens tolder i Helsingør.¹² Det fremgår af Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber, at kirkens øvrige drift skulle dækkes gennem salg af tjenester, udlejning af stolestader, salg af gravsteder med videre. Først i 1586, da kongen donerede jord øst for byen til Den tyske Kirke, hvoraf der skulle opkræves årlig jordskyld, blev kirken sikret en fast indtægt. I modsætning til Helsingørs sognekirke, Sct. Olai Kirke, havde Den tyske Kirke intet sogn, og den måtte i begyndelsen kun servicere det tysktalende personel på Kronborg og ved Øresundstolden. Senere fik den tyske prædikant dog også lov til at betjene de tysktalende indbyggere, der boede spredt rundt om i Helsingør, dvs. i Sct. Olai Sogn, mod at de betalte en erstatning til den danske præst. Alligevel var der hyppige tvister mellem den tyske prædikant og sognepræsten i Sct. Olai Kirke, der gik glip af indtægter, hver gang en kirkelig handling i form af en dåb, vielse eller begravelse blev forrettet i Den tyske Kirke.¹³

Omtrent samtidig med grundlæggelsen af Den tyske Kirke i Helsingør, tog Frederik 2. desuden initiativ til at oprette en tysk menighed i København, hvor der ligeledes boede mange fremmede håndværkere og købmænd. Den tyske menighed i København har siden 1585 haft til huse i Sct. Petri Kirke.¹⁴ Den danske konge var ivrig fortaler for, at de protestantiske magter skulle stå sammen mod katolikkerne, og han støttede derfor både de nederlandske calvinister og de franske huguenotter i deres respektive hjemlande.¹⁵ Han tillod imidlertid ikke, at de reformerte protestanter prædikede i Danmark, og således var både Den tyske Kirke i Helsingør og i København evangelisk-lutherske kirker.

⁶ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 44; Olrik: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*, 1903, 47; Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1599-1603, 62a-69b.

⁷ Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950.

⁸ Dalsager: *Helsingør almindelige Hospitals Historie*, 1941; Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 33.

⁹ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden* (1) 1926, 215; Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 52-53.

¹⁰ Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt*, (Vol. II), 1964, 291; Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 31-34.

¹¹ Wegener: *Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie* (1), 1861-1865, 55.

¹² Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 38.

¹³ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 65.

¹⁴ Danmarks Kirker: *København By*, 1948 (Vol. I), 232.

¹⁵ Grønder-Hansen: *Frederik 2.*, 2013, 186-193.

Fig. 3. Kort af Helsingør med bydelen Sanden før svenskekrigen, ca. 1658. Efter Resens Atlas Danicus, plache 29-30.

Sct. Mariæ Kirke og den forsvundne velstående bydel på Sanden

Den tyske Kirke blev som nævnt indrettet i den tidligere klosterkirke i Karmeliterklosteret, der stadig ligger i det nordøstlige hjørne af Helsingørs middelalderlige bykerne. Helsingør kvadratiske gadenet er bevaret, og de omtrentligt nord-syd og øst-vest orienterede gader og stræder opdeler bebyggelsen i karréer. Det gamle klosterområde afgrænses af Hestemøllestræde i syd, Sct. Anna Gade i vest, Kongensgade i nord og af Allégade i øst. Sidst nævnte gade hed tidligere Klostergaden, fordi klosterets port og indkørsel vendte ud mod denne gade, eller Sandgaden, da den afgrænsede byen mod det øde, sandende område, Sanden, der lå mellem byen og Kronborg. Sanden blev i begyndelsen udstykket til haver og senere til byggegrunde. På arealet øst for klosterporten, der tilhørte byen, begyndte udstykningen af haver i midten af 1500-tallet, hvor lensmanden Herluf Trolle og byens tolder og borgmester Sander Level begge fik brugsret over aflange havestykker øst for Klostergaden.¹⁶

Mens svenskerne sad på Kronborg i årene 1658-1660 blev fæstningsterrænet udvidet og alle spor efter bebyggelsen på Sanden slettet. Da området syd for Hestemøllestræde desuden blev bortgravet ved anlæggelsen af Helsingør Havn i 1860'erne, kan det i dag være vanskeligt at forestille sig bydelen på Sanden. Udforskningen af den forsvundne bydel har imidlertid taget fart efter, at Museum Nordsjælland og Nationalmuseet i årene 2009-2011 foretog arkæologiske udgravninger på det nedlagte skibsværfts område nord for Helsingør Havn. Her påvistes bygninger, kældre, brønde og fundrige affaldsgruber fra en velstående

¹⁶ Hjorth & Kroman: *Helsingør stadsbog*, 1981, 142, 145, 152.

bebyggelse.¹⁷ Udgravningerne bekræfter hovedtrækkene i det af kortene i Resens Atlas, der viser Helsingør med den forsvundne bydel på Sanden før svenskekrigen i 1658.¹⁸

På kortet ser man bebyggelsen på Sanden mellem Klostergade (nuværende Allégade) i vest og bymuren i øst. Fra syd til nord strakte bydelen sig fra stranden til Lundegaarden (figur 3).¹⁹ Ligesom det er tilfældet i den bevarede del af Helsingør, var bebyggelsen på Sanden opdelt i karréer ved et net af øst-vest gående og nord-syd gående gader. Husene lå langs gaderne, og inde i karréerne lå haverne, der var vigtige for forsyningen af frugt og grøntsager, eftersom Helsingør var omgivet af skovklædte bakker og havde et ganske lille opland.²⁰ Det fremgår desuden af kortet, at byen havde bymur mod stranden i syd og mod Kronborg i øst.

Fig. 4. Udgravning af stensat kælder i den forsvundne bydel på Sanden. Bemærk den stensatte sivebrønd til opsamling af vand forrest i billedet. Foto: Museum Nordsjælland.

Ved udgravningen i forbindelse med indretningen af det nye M/S Museet for Søfart i skibsværftets tørdok stødte arkæologerne på kampestensfundamentet og de nederste skifter af munkesten i Christian 4.s bymur.

¹⁷ Appel: 'The Scottish and English citizens in Elsinore', 2012. Linaa: 'Danish is as Danish does' 2019. Linaa: 'The Urban Experiment', 2018.

¹⁸ Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press.

¹⁹ Resen: *Atlas Danicus*, 1677, planche 29-30. Helsingørs gadenet er skævt orienteret i forhold til verdenshjørnerne. For at lette læsningen beskrives byen som på Resens Atlas med stranden i syd og Kronborg øst for byen.

²⁰ Schjerup Hansen: *Bystruktur og havekultur*, 2008, 70; Olden-Jørgensen: *Herluf Trolle*, 2016.

Få meter fra bymuren lå fundamentet af en fornem, muret bygård med en solid, stenbygget kælder vendt mod gaden. Placeringen ved muren tyder på, at pladsen indenfor bymuren var udnyttet maksimalt. Ved udgravningerne forud for anlæggelsen af Kulturværftet nord for Helsingør Havn påvistes desuden fire stensatte kældre, der sandsynligvis har tilhørt større bindingsværkshuse i karréen nærmest bymuren (figur 4). Flere af kældrene havde en afsats langs væggen, som antagelig blev brugt til opbevaring. I en kælder fandt man desuden sortglaserede kakler fra en kakkelovn, som var styrtet ned, da huset faldt sammen.²¹

Bemærkelsesværdige er også genstandene fra de mange brønde og latriner, der var placeret i baggårdene, og ligesom affaldsgruberne blev fyldt op med efterladenskaber fra husholdningerne. Analyser af makrofossiler fra latrinlagene viser, at beboerne på Sanden spiste delikatesser som vindruer, figner og granatæbler, og at retterne var krydret med bl.a. sort peber og koriander. Dyreknoglerne indikerer ligeledes husholdninger med høj levestandard, da der blev spist lam og kalve samt ferskvandsfisk, østers og vildt.²² Fund af importeret glas og keramik viser, at nogle foretrak kogekar af nederlandsk rødgods frem for danske jydepotter og dækkede bord med nederlandsk, iberisk og italiensk fajance, kinesisk porcelæn, rhinsk stentøj og fornemme glas a la Façon de Venise (figur 5). Tilsvarende bordtøj blev anvendt i Amsterdam, og det er sandsynligt, at fundene stammer fra nederlandske immigranter, der rimeligvis tilhørte menigheden i Sct. Mariæ Kirke.²³

²¹ Appel: 'The archaeology of Elsinore and the Sand', in press; Atzbach: 'Migranten im frühneuzeitlichen', 2017.

²² Karg og Flensted: 'Plant resources in Elsinore in Early Modern Times', in press; Enghoff: 'Faunal remains from the 16th-17th century settlement on the Sand', in press.

²³ Linæa: 'The Urban Experiment', 2018, 316-317; Linæa: 'Danish is as Danish does', 2019, fig. 13-14; Linæa: 'Living the Good Life', in press.

Fig. 5. Kostbart drikkeglas "à la façon de Venice" fra de hollandske glashytter fundet ved udgravningerne på Sanden. Foto: Museum Nordsjælland.

Det skriftlige kildemateriale

Der er bevaret et usædvanligt rigt arkivalisk materiale om Helsingør by. En række af stadsbøgerne er udgivet i bogform, kæmnerregnskaberne fra 1500-tallet er udgangspunkt for Allan Tønnesens undersøgelse af byens udenlandske borgere, og Jens Schjerup Hansen har beskrevet byens struktur og havekultur ud fra de historiske kort fra 1500- og 1600-tallet.²⁴ Desuden har Museerne Helsingør udgivet flere bidrag om byens historie af Kenno Pedersen, Lars Bjørn Madsen, Lone Hvass og Torben-Bill Jessen, der på fremragende vis supplerer Laurits Pedersens tobindsværk om sundtoldsbyen fra 1920'erne med tilhørende register- og notebind.²⁵

Frederik 2.s donation af jord til Den tyske Kirke i 1586 er beskrevet i et kongebrev, dateret Kronborg den 23. august 1586, til lensmand på Kronborg Gert Rantzau (1558-1627). Det var Rantzau, der stod for selve

²⁴ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985; Schjerup Hansen: *Bystruktur og havekultur*, 2008.

²⁵ Madsen & Pedersen: *Mellem Helsingør og Kronborg*, 2005; Bill-Jessen & Hvass: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2011; Hvass & Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011.

overdragelsen af kronens jord til Sct. Mariæ Kirke.²⁶ Brevet er sammen med andre kilder til belysning af Helsingørs bys historie udgivet af Geheimearkivet i 1865.²⁷ I brevet meddelte kongen, at *"alle husze och boeligger, som er bygt paa Sandet vden for byens rettighed, schulle giffueen aarlig jordschyld"* til Den tyske Kirke i Helsingør. Brevet blev gengivet ved en afskrift i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber.²⁸

Ud over dette brev findes kun sporadiske hentydninger til Den tyske Kirkes jord i skifterne. Et eksempel er skiftet efter Niels Pedersen Æseldriver fra 1651, der efterlod sig *"En vaaning liggende mod muren i Lille Jylland med en hosliggende have, med alt hvis udi gaarden nagelfast er giver aarlig jordskyld til Den tyske Kirke 12 skilling"*.²⁹ Titlen af æseldriver hentyder til, at Pedersen frem til 1640 transporterede kanoner for de kongelige våbenfabrikker på en æseltrukket kærre.³⁰

Som indledning til afsnittet om jordebogen i Sct. Mariæ Kirkes læderindbundne regnskabsprotokol med påskriften: *"Kirkestol til wor fruwe Kirche udi Helsingör anno 1586"* blev jordens placering imidlertid mere nøjagtigt beskrevet: *"alle de jorde som findes paa Sanden under Byens Frihed imod slottet og Lundegaarden udi Sandet"*. Selve jordebogen indeholder tre fuldstændige lister over personer, der betalte jordskyld til Den tyske Kirke i årene 1586, 1593 og 1633, samt et kort tillæg fra 1600.³¹ I de øvrige år blev kun summen af jordskylden ført til protokols, men fra 1690 til 1857 oplistedes ejernes navne atter.³²

Sct. Mariæ Kirkes jordtilliggende er et næsten overset kapitel i Helsingør bys historie. For en god ordens skyld skal det bemærkes, at kirkejorden intet har at gøre med det nuværende Sct. Mariæ Sogn, der er en langt yngre konstruktion fra 1819, hvor kirken blev en almindelig dansk sognekirke. Kirken fortsatte dog med at have en månedlig prædiken på tysk frem til 1851, hvor antallet af tysktalende indbyggere var svundet kraftigt ind.³³ På den tid var der kun en mindre del tilbage af kirkejorden, hvilket vi senere skal vende tilbage til.

Jordebogen over den årlige jordskyld til Sct. Mariæ Kirke, har stor lighed med de lister over jordskyld for haver og huse på byens jord, der fra det første bevarede kæmnerregnskab fra 1556 var en fast del af Helsingør Rådstues Kæmnerregnskab.³⁴ Listerne over jordskyld på Den tyske Kirkes jord indeholder foruden husbondens navn og betalingens størrelse ofte oplysninger om dennes tilhørsforhold, stilling og i enkelte tilfælde endog om naboerne eller de tilstødende jordes anvendelse. Listerne indeholder mange udenlandske navne, hvoraf flere kan slås op hos Allan Tønnesen.³⁵

Lige som det var almindeligt i byen, blev navnene på listen over jordskyld til Den tyske Kirke anført i samme rækkefølge år efter år. Dette tyder på, at registratoren også her fulgte en fast rute gennem byen eller, at han skrev af efter foregående år. I byen blev jordskylden i lighed med byskatten opgjort for hver af byens fire dele, "fjerdinger". Denne praksis ophørte i 1628, men rækkefølgen af betalere i jordskyldslisterne vedblev at

²⁶ [denstoredanske.dk/Dansk Biografisk Leksikon/Samfund, jura og politik/Myndigheder og politisk styre/Statholder/Gert Rantzau](http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Statholder/Gert_Rantzau) (26-11-2020)

²⁷ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 72 f.; Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 40.

²⁸ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 9-10.

²⁹ Helsingør byfoged skifteprotokol 1652-1654, 30, opslag 29.

³⁰ Hvass & Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011, 134-138.

³¹ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 4-78.

³² Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber.

³³ Dalsager, *Helsingør st. Mariæ Kirkes Historie*, 1950: 126ff.

³⁴ Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber).

³⁵ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985.

være den samme. Den østligste del af Helsingør by tilhørte første fjerding og strakte sig fra Sct. Anna Gade og Sct. Mariæ Kirke i vest til kronens plankeværk/bymuren (1612-1658) mod Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave, i øst.³⁶ Da Den tyske Kirkes jord på Sanden lå i tilknytning til byens første fjerding, overlod kirken opdraget til byfogeden og otte erfarne mænd fra Helsingør, da kirkejorden skulle sættes i jordskyld i 1586.³⁷

På samme måde, som det har været muligt at placere indbyggerne i Helsingørs første fjerding ved hjælp af skattelisterne,³⁸ kan man ud fra listerne over jordskyld til Sct. Mariæ Kirke omtrentlig bestemme placeringen af de huse og haver på Sanden, som tilhørte kirken. Heller ikke disse lister er imidlertid fuldstændige, idet folk, der arbejdede for kongen eller i byens administration, var fritaget for betaling.³⁹ Et godt eksempel er Hans Lockov, kongelig majestæts tømmermand, der fejlagtigt blev sat i jordskyld til Den tyske Kirke i 1586 (se nedenfor). Derfor må man tage højde for mørketal, når man beskæftiger sig med listerne over jordskyld.

Jordskyldens størrelse

Som vi har set, lagde Den tyske Kirke sig ved takseringen af jordskylden tæt op ad det system, som i forvejen blev anvendt til byens jordskyld. Et interessant spørgsmål er derfor, om Sct. Mariæ Kirke levede op til kongens pålæg ved donationen i 1586, om at taksere kirkejorden "billigt" dvs. rimeligt. Vi skal i det følgende se nærmere på, om det var billigere at have hus eller have på Sct. Mariæ Kirkes jord end i byen.

Det er en iøjnefaldende forskel på jordebøgerne for byens og Sct. Mariæ Kirkes jord, at der ikke blev udarbejdet lister over jordskyld for Den tyske Kirkes jord hvert år, som det var sædvane i byen. For perioden 1586-1633, er der kun fire lister over personer, som betalte jordskyld til Den tyske Kirke i Sct. Mariæ Kirkes regnskabsprotokol. Listerne for 1586 og 1593 blev udarbejdet med syv års mellemrum. Yderligere syv år senere (1600) nøjedes man med at udfærdige en mindre korrektion/tillæg. Senere gik der henholdsvis 33 år og 57 år før nye navnelister blev udarbejdet i 1633 og 1690! Selvom kirkens jorde givetvis skiftede hænder lige så ofte som i byen, var det tilsyneladende tilstrækkeligt, at Den tyske Kirke henviste til en tidligere bruger af haven eller huset, når den årlige jordskyld blev inddrevet.

For at skabe sammenlignelige tal er alle beløb omregnet til skilling. I den forbindelse skal man være opmærksom på ændringer i pengesystemet, hvoraf den største indtraf i 1625. Indtil da havde man regnet: 1 daler = 2 mark = 64 skilling og 1 ort = 24 skilling. Efter ændringen var dalerens værdi frem til 1813: 1 (rigs)daler = 6 mark = 96 skilling, eller 1 sletdaler = 4 mark = 64 skilling. Taksterne i regnskaberne er almindeligvis angivet i sletdaler.

I 1586 opererede man med to satser af jordskyld for boliger på Den tyske Kirkes jord: Man betalte 1 ort (24 skilling) for de større/finere boliger og 6 skilling for de mindre/dårligere boliger samt for ubebygget jord og haver. Taksterne var næsten de samme i 1593. Der var dog større variation, idet der flere steder blev lagt en have til en eksisterende bolig. Den korte liste fra 1600 omfatter kun små ejendomme, hvoraf der betaltes 4-8 skilling. I 1633 var satserne mere forskellige end tidligere, men de fleste betalte 1 mark (16 skilling) for større boliger/finere og 12 skilling for mindre/dårlige huse samt haver.

³⁶ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926, 109; Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 70-71; Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press, 179, fig. 6.11.

³⁷ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 4.

³⁸ Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore', in press, 180.

³⁹ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 72; Appel og Linaa: 'The townscape of Elsinore' in press.

På byens jord betalte de fleste ifølge kæmnerregnskabet for 1586 og 1593 2 mark (64 skilling) for en bebygget grund og 2-12 skilling for en have. Der var dog også enkelte større haver i byen til 1-1,5 mark (32-48 skilling). Kæmnerregnskabet for 1633 er ikke bevaret, så en direkte sammenligning med Sct. Mariæ Kirkes jordskyld er ikke mulig. Ser man i stedet på kæmnerregnskabet for 1630 lå jordskylden for en bebygget jord i byen på mellem 1 og 3 mark (16-48 skilling). De fleste betalte dog stadig 2 mark (nu kun 32 skilling) plus et eventuelt tillæg for haver. Afgiften for haver varierede fra 1 skilling og op til 2 mark (32 skilling).

Sammenligner man satserne for boliger og haver på Den tyske Kirkes jord og i byen for de tre år, fremgår det, at der i 1586 og 1593 blev betalt 24 skilling for en bolig på kirkejorden mod 64 skilling for en bolig i byen. I 1633 betalte man 12-16 skilling for en bolig på Den tyske Kirkes jord mod 16-48 skilling for en bolig i byen. På kirkens jord betalte man 6 skilling for en have i 1586 og 1593 mod 12 skilling i 1633. I byen var satsen for en have 2-48 skilling i 1586 og 1593 mod 1-32 skilling i 1630.

Den meget store variation i satserne for haver på byens jord afspejler, at der fandtes alt fra helt små til meget store haver, hvoraf de største lå på Sletten nord for byen. Det er derfor sandsynligt, at forskellen i satserne for haver på kirkens og byens jord skyldtes, at haverne på byens jord var større. Skifterne bekræfter forskellen mellem satserne for boliger på kirkens og byens jord. I 1633 betalte Mathias Ledertoer f.eks. 2 daler (128 skilling) i årlig jordskyld for en bolig på byens grund på Sanden til en værdi af 80 daler, mens før omtalte Niels Pedersen Æseldriver i 1651 slap med 16 skilling for en noget dyrere våning til 100 daler på kirkens jord i Lille Jylland, nord for Kongensgade.⁴⁰ Vi kan derfor konkludere, at jordskylden på Den tyske Kirkes jord var "*billig*" i tråd med kongens ønske.

⁴⁰ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1632-1638, 192b, opslag 195, 1652-1654, 30, opslag 29.

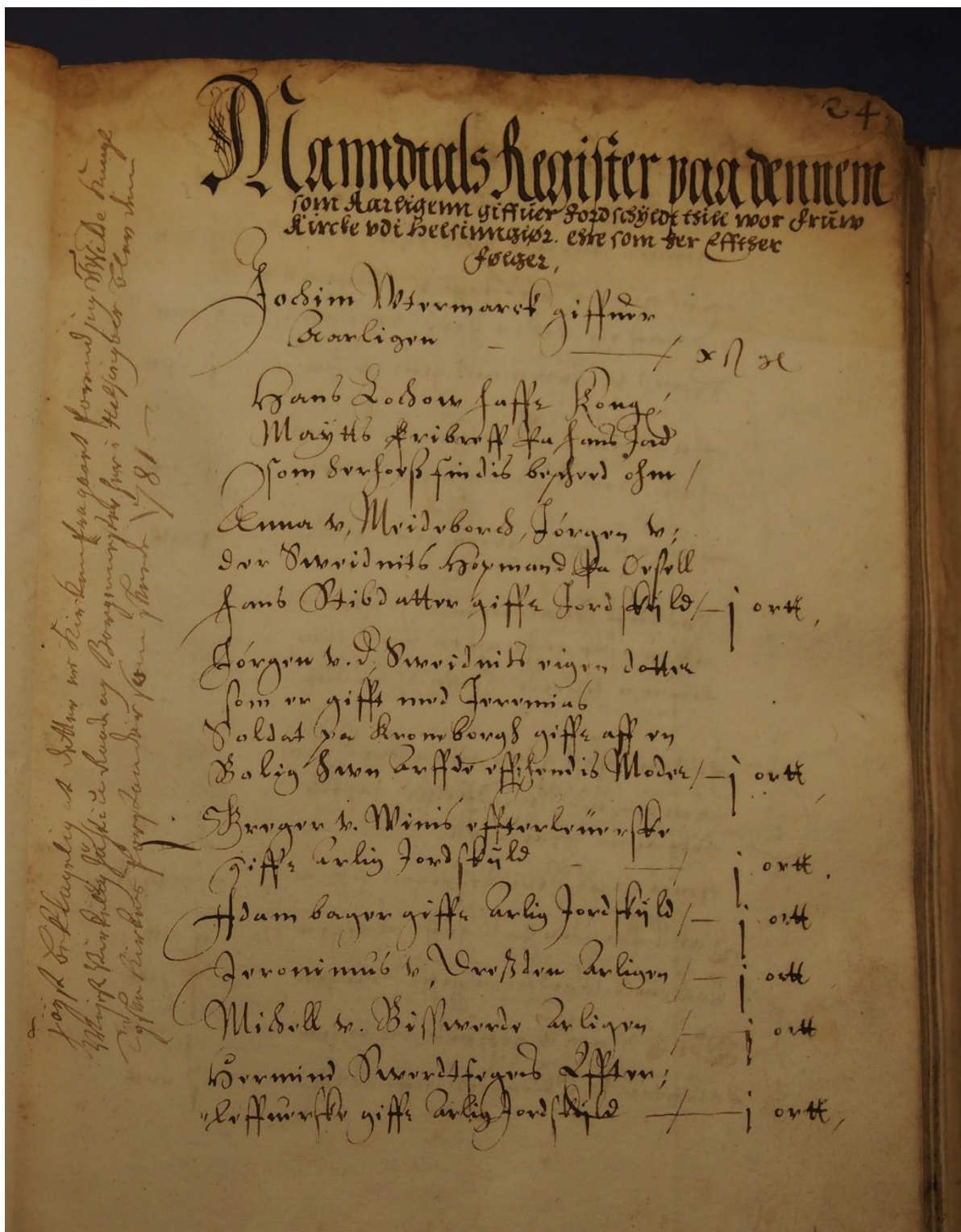

Fig. 6. "Mandtalsregisteret" 1593 i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber. De tre øverste ejere af boliger på kirkejorden er Jochum Utermarch, Hans Lockov og Jürgen van Sveinitz. Foto: Torben Bill-Jessen.

Kirkens indtægter fra jordskylden

Jordskylden udgjorde kun en mindre del af Den tyske Kirkes samlede indtægter, som varierede kraftigt. Til gengæld var jordskylden en pålidelig indtægt, som kirken satte stor pris på, jævnfør forordet til regnskabsprotokollen for årene 1586-1659:

"For den anden skal være vitterligt, at efter som forne Vor Frue Kirke var nu nyligen æret og kommet paa fode igen, og ingen indkomst der til ligger undtaget, hvad for uvisse fald kan. Saa haver kongelig majestæt nu aller naadigst med hans majestæts brev bevilget og tillagt til samme kirkes behov aarlig herefter alle de jorde som findes paa Sanden under Byens Frihed imod slottet og Lundegaarden udi Sandet, at de skulle takseres og sættes for aarlig jordskyld at give til kirken".⁴¹

Langt senere i 1781 kommenterede Tevis Wilde (1727-1800) tabet af kirkejorden i Sct. Mariæ Kirkes regnskab for 1593 (figur 6): *"Højst beklagelig at dette er kirken fragaaet førend jeg T. Wilde kongelig majestæts virkelige justitsraad og borgmester her i Helsingør blev Den tyske Kirkes forstander som skete 1781".⁴²*

Antallet af personer, der betalte jordskyld til Den tyske Kirke, steg fra 68 personer i 1586 til 83 personer i 1633, og indtægten var ret stabil. Diagrammet viser dog visse udsving især i start- og slutfasen (figur 7). Efter det første år (1586), hvor den samlede indtægt var 16½ daler, 8 skilling lybsk, faldt indtægten af jordskylden. Dette forklares ved de tilretninger, man var tvunget til at foretage som følge af klager det første år. Således fremviste kongelig majestæts tømmersmand Hans Lockov et kongebrev fra 1582, der beviste, at han havde fået ejendommen på Sanden af kongen: *"kvit og frit uden jordskyld for evindelig ejendom"*. Derfor nægtede han at betale den daler (64 skilling) i jordskyld, som han ifølge listen fra 1586 var pålagt at give for de fire boliger, som var opført på ejendommen. Når denne fejl indtraf, skyldtes det sandsynligvis, at Lockovs ejendom lå i en klynge af ejendomme, der samlet var blevet overdraget til Den tyske Kirke. Ellers ville kongen næppe have doneret et stykke jord til Den tyske Kirke, hvoraf der ikke kunne opkræves jordskyld. At Lockovs klage blev taget til efterretning, fremgår af listen fra 1593, hvor der ud for Lockovs navn er anført: *"Haver kongelig majestæts frihedsbrev paa hans jord som her hos findes besked om"*. Der henvises til afskriften af kongens brev fra 1582 i Sct. Mariæ Kirkes regnskabsprotokol, som skulle forhindre, at den pinlige fejl gentog sig.⁴³

⁴¹ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 3-4.

⁴² Bill-Jessen: 'Borgerne og deres kirke', 2004, 66.

⁴³ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 27-28.

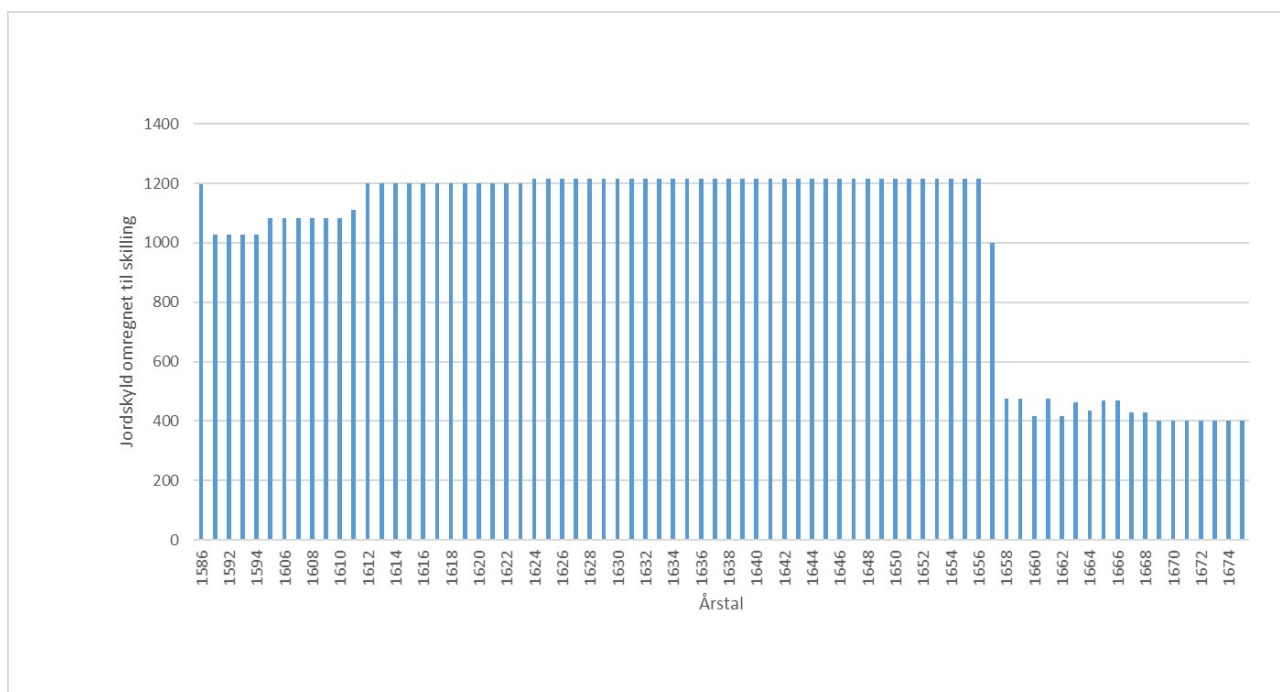

Fig. 7. Den samlede jordskyld af Sct. Mariæ Kirkes jord på Sanden, 1586-1675. Kilde: Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber. Grafik: Peter Meng Christensen.

Sådanne rettelser medførte et fald i indtægten fra jordskylden, og de medvirkede til, at der i 1593 blev udarbejdet en revideret liste, hvorefter summen af jordskylden beløb sig til 16 daler og 4 skilling. Herefter steg jordskylden kun ganske lidt og stabiliseredes på 19 daler i 1623, hvorefter samme takst holdt sig frem til 1655. Fra 1656 faldt indtægterne, og de fortsatte med at falde under krigen med Sverige 1658-1660. Når nedgangen i indtægterne fra jordskylden allerede satte ind før svenskekrigen, skyldtes det utvivlsomt pesten, som hærgede i Helsingør fra 1654-1658 og dræbte en tredjedel af byens indbyggere.⁴⁴ Sct. Mariæ Kirke led dog ikke umiddelbart økonomisk afsavn på grund af pesten, da de ekstraordinært mange dødsfald i menigheden førte til en femdobling af indtægten for begravelser i det første pestår, 1654.⁴⁵ Efter krigen med Sverige havde kirken kun fem jorde tilbage, hvoraf der betaltes jordskyld helt frem til 1857. Nedgangen i antallet af betalere og jorde er årsagen til det dramatiske fald i diagrammet, hvorefter indtægten fra jordskylden lagde sig stabilt på 6-7 daler.

⁴⁴ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (2), 1929, 193 ff.; Hvass & Bill-Jessen: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2017, 82ff.; Dupont: 'Pest, død og demografi: Pestens hærgen i Helsingør 1575-1578', 2008, 194-212.

⁴⁵ Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber 1586-1659, 252-253.

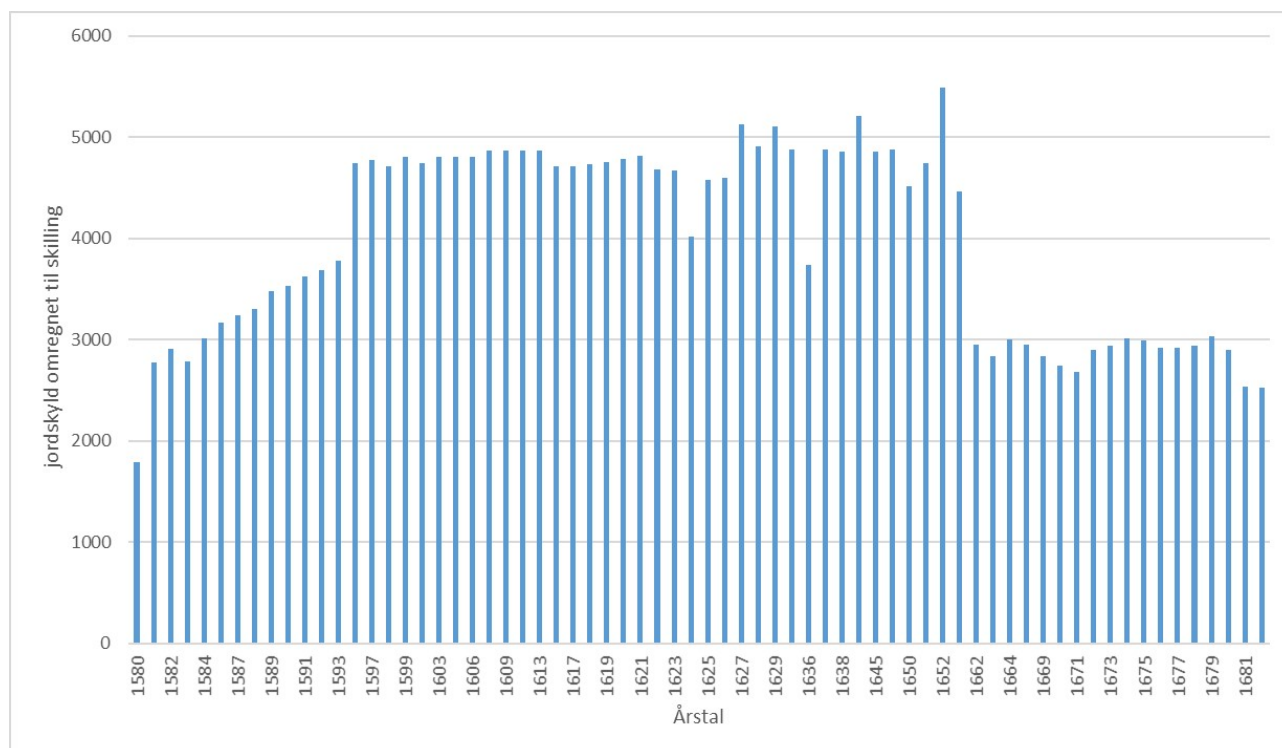

Fig. 8. Den samlede jordskyld i Helsingørs første fjerding, 1580-1682. Kilde: Helsingør Bys Regnskaber. Grafik: Peter Meng Christensen.

Sammenligner man udviklingen i jordskylden på Den tyske Kirkes jord (figur 6) med de tilsvarende tal fra byens jord i første fjerding (figur 8), springer det i øjnene, at summen af byens indtægter, var betydelig større end Den tyske Kirkes. Som det fremgår af diagrammet, nåede indtægten af byens jordskyld i første fjerding i de gode år i 1640'erne og i begyndelsen af 1650'erne op på næsten 5500 skilling (ca. 85 daler) om året, mens Den tyske Kirke kom op på 1200 skilling (ca. 19 daler). Udviklingen i indtægten fra jordskylden er imidlertid ret ensartet i de to diagrammer (figur 7 og 8).

I byen steg indtægterne fra jordskylden frem til 1596 på grund af udvidelsen af bebyggelsen på Sanden og langs den nordlige del af Sct. Anna Gade.⁴⁶ Herefter lå indtægten ret fast frem til pesten i 1621, hvorefter den blev ustabil. Nedgangen i 1621 og 1636 kan antagelig tilskrives pesten, der i 1636 dræbte 755 af byens indbyggere, heriblandt den tyske prædikant Thomas Lund (1625-1636).⁴⁷ Kæmnerregnskaberne er ikke bevaret for årene 1654-1662, hvor Helsingør atter hærgedes først af pesten og siden af krigen mod Sverige.⁴⁸ Ligesom det var tilfældet for Den tyske Kirke, var indtægterne af byens jordskyld styrtet i 1663, hvor vi atter har bevarede kæmnerregnskaber. Faldet i jordskylden fra byens første fjerding udgjorde ca. 46 procent. Herefter lå indtægterne rimeligt stabilt men på et lavt niveau.

⁴⁶ Jacobsen: 'Helsingørs Kæmner-Regnskab for Aaret 1577, udgivet og ledsaget med Anmærkninger', 1844, note 31.

⁴⁷ Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 1450-1950, 58.

⁴⁸ Det lille Kæmnerregnskab for 1661 er dog bevaret.

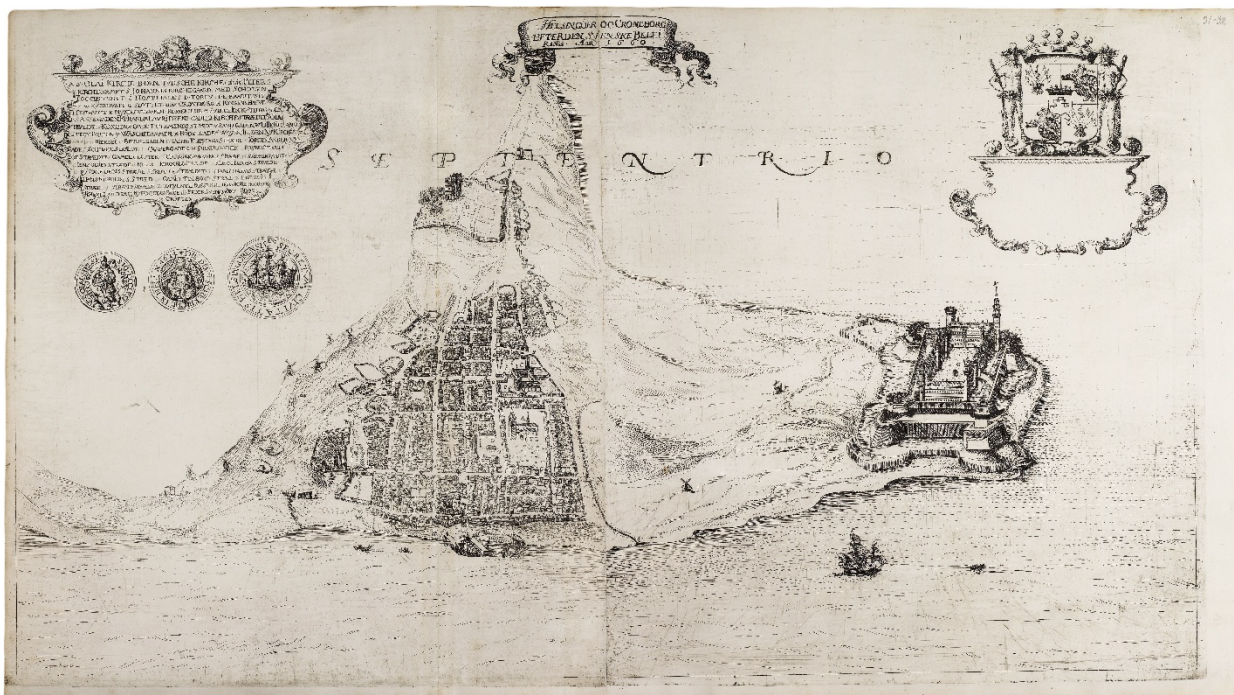

Fig. 9. Kort af Helsingør, 1660. Efter svenskekrigen var bebyggelsen på Sanden mellem Klostergade og Kronborg forsvundet fra jordens overflade, og krigen havde desuden gjort indhug i bebyggelsen nord for Kongensgade. Efter: Resens Atlas Danicus, planche 31-32.

Årsagen til nedgangen i byens jordskyld var de mange øde jorde, der var fritaget for jordskyld. Efter pesten og den almindelige tilbagegang som følge af svenskekrigen lå øde jordstykker spredt ud over hele byen.⁴⁹ I første fjerding var antallet af øde jorde dog størst, eftersom Sanden lå ud til Kronborg, hvor kampene foregik i 1658. Svenskerne sad på Kronborg i to år frem til 1660, og de havde ingen medlidenhed med Sandens beboere. I 1659 kom der således påbud til byen fra den svenske ingeniør Erik Dahlberg på vegne af den svenske konge Carl 10. Gustav om at fjerne alle bygninger mellem Kronborg og byen "*bisz an die beeden Kirchen*" for at gøre plads til Kronborgs udvidede befæstning (figur 9).⁵⁰

I jordebogen for byens første fjerding i 1663 findes en liste på 13 ejendomme: "*Disse boliger er nedbrudt og ligger nu øde*". Derpå følger endnu en liste på yderligere 16 ejendomme: "*Disse boliger er nedbrudte og ligger til Jens Pedersens bryggers gård*".⁵¹ Jens Pedersens gård var gået fri af ødelæggelserne og optog dyrkningen af de 16 sidstnævnte, øde ejendomme, der lå så langt fra Kronborg, at det ikke var aktuelt for svenskerne at inddrage dem i Kronborgs udvidede befæstning i lighed med de først nævnte 13 øde jorde.

⁴⁹ Forklaring om de 1682 øde Huses Tilstand, 1695.

⁵⁰ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (2), 1866-1870, 26-27.

⁵¹ Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber), 1663.

Fig. 10. Herman Pistorius Becker, prædikant ved Sct. Mariæ Kirke og slots- og garnisonspræst på Kronborg, 1584-1592. Beckers boliger på Den tyske Kirkes jord var i 1586 fritaget for jordskyld. Maleri i Sct. Mariæ Kirke: Casper Keilhau, ca. 1645. Foto: Liv Appel 2019.

Hvor lå Sct. Mariæ Kirkes jord?

Der er ikke mange topografiske oplysninger i listerne over jordskyldsbetalere fra 1586, 1593, 1600 og 1633, der viser, hvor på Sanden jordstykkerne befandt sig. Flere informationer kan imidlertid findes i byens skifter og i kæmnerregnskaberne.

I listen over jordskyldsbetalere fra 1586 er de bebyggede grunde nævnt først, og bagefter følger haverne. På listerne fra 1593 og 1633 er systemet ændret, så boliger og jorde oplistes fortløbende mellem hinanden. Listen fra 1600 udgør et mindre tillæg. Nogle jordskyldsbetalere ses på flere af listerne.

Betalernes rækkefølge synes, som nævnt, at være udtryk for registratorens rute, når jordskylden skulle inddrives. Han begyndte ved stranden syd for byen, hvor "*Mester Harmen*", dvs. Herman Pistorius Becker (1542-1592), der i årene 1583-1592 fungerede som prædikant ved Sct. Mariæ Kirke, i 1586 havde en bolig og 3-4 tilhørende boliger (figur 10). Til kaldet som tysk prædikant hørte fri bolig, men det er uvist, om disse boliger, der var fritaget for jordskyld, lå i tilknytning til præstegården. I så fald kan præstegården have været den gård, som Frederik 2. før 1589 anskaffede til hofprædikanterne Mester Christoffer Knoff og Mester Albret Hansens ophold i byen.⁵² Først fra 1616, hvor slotsdegnens stenhus ved kirken blev sat i stand til prædikanten, ved vi med sikkerhed, at Sct. Mariæ Kirkes præstegård har ligget ved kirken (figur 11).⁵³

⁵² Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 73.

⁵³ Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 54.

Fig. 11. Sct. Mariæ Kirkes præstegård i 1892. Foto: Museerne Helsingør.

Det næste navn på listen er *"Mester Hans Maller"*, dvs. Johan maler. Foruden at være en dygtig maler, der bl.a. fremstillede og donerede en altertavle til Almindelig Hospitals Kirke i Helsingør i 1589, tjente han som soldat på Kronborg (figur 12).⁵⁴ Derfor var Hans Maller i lighed med prædikanten fritaget for jordskyld. Hans hus lå i hovedgaden Stengade: Hans Maller *"bor næst op til Heinrich klejnsmed"*, som kongen i 1576 forærede *"et Stykke Jord og Byggested udenfor Helsingør paa Sandet nord for den Vej, som gaar fra Helsingør ud imod Slottet"*.⁵⁵ Derefter følger de højst takserede boliger (1 ort, dvs. 24 skilling) på Den tyske Kirkes jord: Jürgen van der Sveinitz hopmand, Jochum Utermarch vagtmester, Hans Lockov kongelig majestæts tømmermand, der sandsynligvis også havde boliger i nærheden af Stengade.

⁵⁴ Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt*, 1964, (Vol. II), 527-528.

⁵⁵ Bricka m.fl.: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*, 1576, 26.

Figur. 12. Hans Maller, alias kongelig tjener og soldat på Kronborg Johan Maler, gav i 1589 denne "katekismustavle" til Almindelig Hospitals Kirke, der ligesom Den tyske Kirke havde til huse i det tidligere karmeliterkloster i Helsingør. Hans Mallers bolig på Den tyske Kirkes jord var i 1586 fritaget for jordskyld. Foto: Torben Bill-Jessen.

Skifterne giver lidt flere oplysninger om bebyggelsen, der lå i dette område. Grundene kunne være ret store, og ifølge skiftet 1622 efter Jochum Utermarch vagtmester på Kronborg, der både betalte jordskyld til Den tyske Kirke i 1586 og 1593, målte hans bebyggede grund på Den Tyske Kirkes jord 30,25 × 46,25 alen (ca. 19 m × 29 m), dvs. ca. 550 m². Nabogrundene tilhørte ifølge skiftet Villum Rosis, Casper Bader og David Nagel skrædder og hr. Augustinus Sand (1567-1649). Augustinus Sand blev senere tysk prædikant i Helsingør (1593-1624) og fulgte i 1611 i sin egenskab af hof- og garnisonspræst på Kronborg Christian 4. i Kalmarkrigen.⁵⁶ Det var også Augustinus Sand, der bestilte de tre malerier af sig selv og sine forgængere i embedet i ornat og helfigur hos den herboende tyske maler Casper Keilhau (Kegelhoff) (1621-1657), der senere også malede hans efterfølgere Georg Mailand (1636-1651) og Mathias Velhauer (1651-1655). Malerierne hænger stadig i Sct. Mariæ Kirke.⁵⁷

Længere nede på listerne fra 1586 og 1593 står Christoffer von Stargaardtz soldat på Kronborg opført med en bolig og en have, der rimeligvis var den gård på Sanden til 100 daler, der er nævnt i hans skifte fra 1612.⁵⁸ Det er således tydeligt, at haverne øverst på listen fra 1586 lå i tilknytning til de førnævnte større boliger nær stranden og Stengade på den sydlige del af Sanden: Jaeappe Vinndt havde en have ved siden af før omtalte Heinrich klejnsmed og Hans Matzen af Slangendorff havde en have ved siden af ovenfor nævnte Jochum Utermarch vagtmester.

Under de større boliger på listerne fra 1586 og 1593 står boliger, der kun betalte 6 skilling i jordskyld, hvilket tyder på, at boligerne var mindre i "Lille Jylland" nord for Kongensgade, hvor der boede mange soldater og

⁵⁶ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1621-25, 107a, opslag 121; Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 50.

⁵⁷ Eller: *Borgerne og billedkunsten på Christian den Fjerdes tid*, 1975, 54. Dalsager: *Helsingør St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, 52, 66.

⁵⁸ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1610-12, 184b, opslag 188.

mindre håndværkere. Indehaverne af disse huse var folk som Hans Hattemager, Peder Aalborg, Rasmus Skrædder og Lydich Horst v. der Stoltenow gift med Osvald Brandenburg tømmersmand. I 1593 betalte hun 6 skilling i jordskyld til kirken for en lille bolig, der ifølge skiftet 1596 efter hendes første mand Ludvig von der Stoltenow var vurderet til 200 daler og lå *"paa Sanden imod Kongens Plankeværk"*.⁵⁹

Ejendomme i Lille Jylland, af hvilke der betaltes 12 skilling i jordskyld til Den tyske Kirke, er nævnt i flere skifter fra første halvdel af 1600-tallet: Christen Hansen drager af to våninger, Anders Jespersen vognmand af en have i 1633 og Ammon Olsen toldkarl af en bolig med have i 1645.⁶⁰ Ovenfor omtalte Niels Pedersen Æseldriver betalte ligeledes 12 skilling af sin *"vaaning mod muren i Lille Jylland med en hosliggende have"*, der var vurderet til 100 daler.⁶¹ På listen fra 1633 er også anført Pesthuset, der ifølge kortet i Resens Atlas over Helsingør, dateret 1660, lå i Lille Jylland ved bymuren mod Grønnehave.⁶² Samme placering fremgår af opgørelsen over øde huse i Helsingør 1682 (1695).⁶³ Byen erhvervede i 1618 ejendommen fra tyske Christen Sværdfeger, som rimeligvis arbejdede ved arkeliet på Kronborg.⁶⁴ Der blev kun indrettet to sengesteder, så det var ingen stor kapacitet byen mødte pesten med i starten af 1600-tallet.

I 1586 og 1593 var Povel murmester opført med en have til 6 skilling i årlig jordskyld. Der er rimeligvis tale om de to boliger på Den tyske Kirkes jord, der er omtalt i skiftet fra 1595 efter hans afdøde hustru Anna. Boligerne var vurderet til henholdsvis 20 og 40 daler og der betaltes 6 skilling i årlig jordskyld. Den billigste af de to boliger lå *"imod kongens Plankeværk"* til Grønnehave, mens den anden, som han selv beboede i 1593, lå opad Christen Melsards have over for Anna Stenhuggers.⁶⁵

I skiftet efter Hans von Wittenberg kongelig majestæts profos nævnes en have til 10 daler, der antagelig er *"den have liggende ved den nye port"*, hvoraf der i 1593 betaltes 1 ort (24 skilling) i jordskyld. Haven er opført nederst på listen over jordskyld, og den omtalte port var rimeligvis byens nordlige port, Røde Port.⁶⁶ På listen over jordskyldsbetalere til Den tyske Kirke i 1600 nævnes også nogle små boliger og haver til 6-8 skilling i årlig jordskyld, der lå i den nordlige del af Sanden helt oppe ved den Røde Port og Lundegaarden: *"Hans Steir i Lundegaarden"*, *"Køkken Hans af en jord næst op til den Røde Port"* og *"Peter v. Lyneborg portner af en kirkens jord tvende smaa boliger paastander."* Dette stemmer med, at von Lyneborgs enke Kirsten er opført sidst på listen for 1633, dvs. at boligen lå nordligst og sidst på registratorens rute.

⁵⁹ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1592-1598, 502a, opslag 257.

⁶⁰ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1644-1648, 119, opslag 116.

⁶¹ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1652-1654, 30, opslag 29.

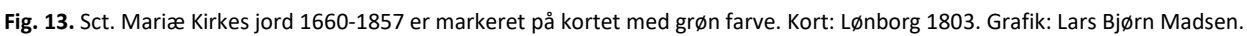
⁶² Resen: *Atlas Danicus*, 1677, planche 31-32.

⁶³ Forklaring om de 1682 øde Huses Tilstand, 1695.

⁶⁴ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926, 151.

⁶⁵ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1592-1598, 490b, opslag 245.

⁶⁶ Helsingør Byfogeds Skifteprotokol 1603-1610, 118a, opslag 126; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926, 151.

Det var her i den nordlige del af Sanden, at de sidste fem jorde, som Sct. Mariæ Kirke beholdt efter svenskekrigen (1658-1660), lå. Da betalerens navn fra 1690 atter er anført foran den indbetalte jordskyld i Den tyske Kirkes regnskab, kan man følge ejerne af husene og haverne på disse fem jorde helt frem til det sidste kendte regnskabsår 1857. Den ene jord, der var bebygget med et hus, lå ved den Røde Port, og det tilhørte typisk konsumtionsforvalterne i Sophie Brahes Gade 6: Torben Stadtz i 1731-1754 og hans efterfølger Johannes Reusch i 1761-1772.⁶⁷ På de sidste fire jorde lå fire våninger og en have, en have og to indhegnede pladser med hver et hus, en have og et gårdsrum. Ifølge Realregisteret over Helsingørs Bygrunde har disse grunde nr. 100A-B, 101, 102, 103, 104 og 105.⁶⁸ På brandtaksationskortet fra 1803 ligger de fleste af disse grunde øst for Allégade (tidligere Klostergaden/Sandgaden) mellem Lille Jylland og den Røde Port ved Lundegaarden (figur 13). Matriklerne er i dag forandrede, men vi befinder os i området, der afgrænses af Sundtoldsvej på Lappen mod nord, Rostgårdsvej mod syd, Allégade mod vest og Grønnehavevej mod øst.

Ovenstående kortlægning af Sct. Mariæ Kirkes jord viser, at den jord som Frederik 2. donerede til Den tyske Kirke lå langs med kongens plankeværk/bymuren, der adskilte byen fra Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave. Dette stemmer med beskrivelsen i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber, hvor kirkejorden lå *"imod slottet og Lundegaarden udi Sandet"*. Den voldsomme nedgang i Sct. Mariæ Kirkes jordskyld efter krigen, skal rimeligvis forklares ved, at det meste af kirkejorden lå så nær Kronborg, at den blev inddraget af svenskerne til udvidelse af befæstningen i 1659. Den tyske prædikant i Helsingør, Just Valentin Stemmann (1656-1688), flygtede med sin familie til Rostock under krigen med Sverige (figur 14). Årsagen er ikke oplyst, men det er ikke utænkeligt, at flugten var forårsaget af uoverensstemmelser med besættelsesmagten ved konfiskationen af Sct. Mariæ Kirkes jord.

⁶⁷ Bill-Jessen: 'Borgerne og deres Kirke', 2001, 65.

⁶⁸ Real- Panteregister over Bygninger og Grunde i Helsingør. Helsingør Byfoged. Realregister Bygrunde, 1720-1850; Pedersen: *Jævnføringsregister over Helsingør Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1975*, 1979; Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973.

Ejere og beboerne på Den tyske Kirkes jord

Listerne over jordskyld for perioden 1690-1857 vidner om, at husene og haverne på den del af kirkejorden, som var tilbage efter svenskekrigen, tilhørte velhavende indbyggere i Helsingør, hvoraf en stor del boede i de store bygårde i Strandgade eller Stengade.⁶⁹ Ejendommene blev udlejet eller anvendt til erhverv, og det samme var givetvis tilfældet tilbage i 1600-tallet. I Helsingør var det således almindeligt at investere i ejendomme med henblik på udlejning, hvilket tydeligt fremgår af oplysningerne om både *"Eyermanden"* og *"Leyemanden"* i Helsingør Bys Grundtakst for året 1682.⁷⁰ Situationen kan imidlertid have været en anden i 1586, da Frederik 2. overdrog jorden til kirken.

En indikation på, at jord blev lejet ud er, når samme person betalte jordskyld af flere ejendomme på Sct. Mariæ Kirkes jord. For eksempel *"Jürgen Kradiz van der Sveinitz Tidligere Høvedsmand for krigsfolket paa Kroneburg, nu Hopmand paa Øsel"*, der i 1586 betalte jordskyld af mindst to ejendomme. Omvendt kan man kun være sikker på, at ejeren og beboeren var den samme i de fire tilfælde, hvor jordskylden betaltes *"af den jord han paabor"*. Det lave antal tyder imidlertid på, at dette snarere må tilskrives registratorens usystematiske tilgang til opgaven end virkelige forhold.

I denne undersøgelse tager vi udgangspunkt i navnet på den, der betalte jordskylden, selvom ejeren og beboeren som nævnt ikke altid var den samme.

Antallet af folk der betalte jordskyld til Sct. Mariæ Kirke øgedes fra 74 personer i 1586 til 83 personer i 1633. En stor del af navnene i Sct. Mariæ Kirkes jordebog er efterfulgt af mandens erhverv og/eller oprindelsessted.⁷¹ Spørgsmålet er, om der i løbet af perioden 1586-1633 indtraf ændringer i beboernes erhverv og nationalitet?

En optælling af de udenlandske navne på listerne over jordskylden i Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber, antyder et markant fald i antallet af immigranter i løbet af perioden. I 1586 udgjorde antallet af udenlandske navne 42 ud af i alt 74 navngivne betalere af jordskyld. De mange tyskklingende navne viser, at de fleste immigranter kom fra Nederlandene og Tyskland. I 1633 var antallet af udenlandske navne 26 ud af i alt 83 navne. Vi har valgt at se bort fra fortyskede danske navne, der var et modefænomen i renæssancen, og ofte forekommer på listerne over jordskyld til Den tyske Kirke. Således fik Henrik von Halmstad og Jochim von Vardberge fra det tidligere danske landskab Halland fortysket deres navne ved tilføjelse af et *"von"*. Endnu et fortysket navn er Hans Matzen af Slangendorff, der kom fra den nordsjællandske købstad Slangør.

⁶⁹ *Historiske huse i Helsingør*, 1973.

⁷⁰ Helsingør Bys Grundtakst 1682.

⁷¹ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985, 12-14.

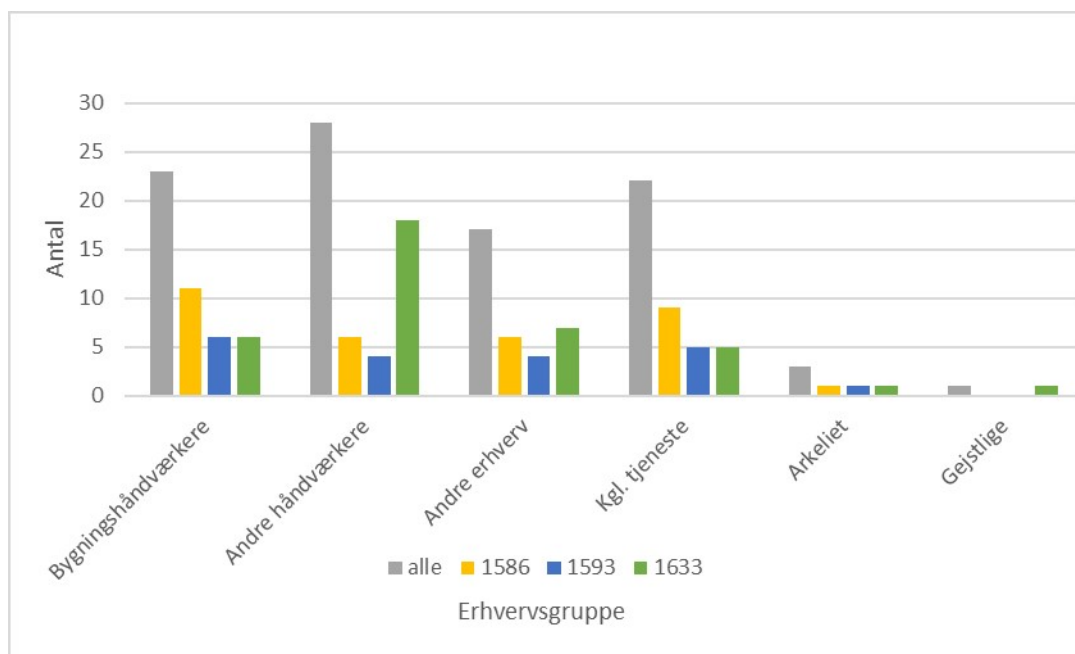

Fig. 15. Erhvervsfordelingen blandt ejere og beboere på Sct. Marie Kirkes jord i 1586, 1593 og 1633. Grafik: Peter Meng Christensen.

Diagrammet (figur 15) viser erhvervsfordelingen blandt de folk, som betalte jordskyld til Den tyske Kirke af jord på Sanden i henholdsvis 1586, 1593 og 1633. Oplysningerne om personerne på Sct. Mariæ Kirkes lister er suppleret ved opslag i andre regnskaber, skøder og bøger.⁷² Herved kan man med rimelig sikkerhed bestemme erhvervet for 94 ud af de i alt 193 navne på listerne. Det er tydeligt, at det blev mere almindeligt at tilføje erhvervsbetegnelser i løbet af perioden 1586-1633 som f.eks. Adam baker, Rasmus skrædder og Peter fisker.

Enkelte personer skiftede erhverv, eller de var beskæftiget indenfor flere erhverv samtidig. En af dem var den tyske immigrant Ambrosius von Brunsvig sværdfejer, der i 1586 betalte jordskyld af to små boliger på Sct. Mariæ Kirkes jord i Helsingør. Han var smed og ansat af kongen til at polere og sætte fæste på sværdklinger. I 1597 omtaltes han både som oldermand for smedelavet i Helsingør og som soldat på Kronborg. I denne undersøgelse henregnes en person som hovedregel til det erhverv, der står anført efter dennes navn på listen over jordskyldsbetalere i det pågældende år.

Der er i alt 79 forskellige stillingsbetegnelser, som i diagrammet er opdelt i seks grupper:

1. Bygningshåndværkere (f.eks. tømrere, snedkere og murere).
2. Håndværkere indenfor servicefag (f.eks. bagere, skomagere, bryggere og hattemagere).
3. Folk i andre erhverv.
4. Personer i kongelig tjeneste (f.eks. skrivere og soldater).
5. Ansatte ved arkeliet i Grønnegave, hvor kongens blanke våben og harnisker blev fremstillet, opbevaret og vedligeholdt (f.eks. bøsse- og lademagere).
6. Gejstlige.

⁷² Tønnesen: *Helsingørs bomærker*, 1968; Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere*, 1985; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), 1926; Hvass & Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011.

Selv om det er under halvdelen af det samlede antal personer, hvis erhverv kan bestemmes, og antallet af personer indenfor grupperne af erhverv er for lille til at være statistisk signifikant, er det tydeligt, at håndværkere udgjorde en betragtelig del af beboerne på Den tyske Kirkes jord. Der er en tendens til, at bygningshåndværkerne (1) og de kongeligt ansatte (4) dominerede i 1586 og 1593, mens der var en overvægt af håndværkere fra servicefagene (2) i 1633. Garnisonens størrelse varierede, da kongen af økonomiske årsager i perioder valgte at holde mandskabet på et minimum. Man må imidlertid forvente, at antallet af soldater og tjenere på Kronborg var højere, end det fremgår af listerne, da denne gruppe (4) ofte nød skattefrihed og kun kom på skatte- og jordskyldslisten, hvis de også udøvede borgerlig næring.⁷³ Et eksempel er Hans Thor Brøgger bøsseskytte på Kronborg, der i 1617 fik skøde på en af kronens små boliger syd for Kongensgade, men betalte skat til byen, fordi han også drev et snedkeri.⁷⁴ Gruppen af andre erhverv (3) var derimod stabil gennem alle årene, og den let forhøjede søjle i 1633 skyldes antageligt tilvæksten af jordskyldbetalere.

Overvægten af kongeligt ansatte på listerne fra 1586-1593 og kirkejordens placering helt ind til fæstningsterrænet, Grønnehave, gør det sandsynligt, at den bebyggelse og de haver, som Frederik 2. i 1586 donerede til Sct. Mariæ Kirke, var opført for at afhjælpe behovet for boliger, mens byggeriet på Kronborg stod på. Da byggeriet var afsluttet, overdrog kongen jorden til Den tyske Kirke.

Da Sanden på denne tid endnu var sparsomt bebygget, som det bl.a. fremgår af Øresundskortet (figur 1), virkede kongens donation af haver og boliger ude langs med fæstningsterrænet som en katalysator for bebyggelsesudviklingen mellem Klostergaden og plankeværket/bymuren. Det fremgår således af udgravningerne ved Kulturværftet og M/S Museet for Søfart, at området mellem Klostergade og bymuren var fuldt udbygget, da det svenske angreb på Kronborg i 1658 satte et endeligt punktum for byudviklingen på Sanden.⁷⁵ Frederik 2.s donation af boliger og haver til Den tyske Kirke i Helsingør falder tidsmæssigt sammen med hans foræring af landbrugsjord og haver *på byens fortov* (dvs. i byens udkant) til byen i 1586.⁷⁶ Disse tiltag var givetvis led i en større plan for at styrke økonomien og fremme udviklingen i købstaden Helsingør.

⁷³ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, 63, 82.

⁷⁴ Bricka m.fl.: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1617: 168-169*; Hvass og Bill-Jessen: *Christian 4. som kanonstøber*, 2011, 283. Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, 57, 110-111.

⁷⁵ Appel: 'The archaeology of Elsinore and the Sand', in press.

⁷⁶ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden* (1), 1926, 89. Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie' (1), 1861-1865, 71-72.

Fig. 16. Placeringen af Sct. Mariæ Kirkes jord på Sanden i Helsingør før det svenske angreb på Kronborg i 1658 er markeret med rødt på kortet.. Kort: Resens Atlas Danicus, planche 29-30. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Konklusion

Da Frederik 2. grundlagde den tyske Sct. Mariæ Kirke i Helsingør i 1576, var det kun et par år siden, at han havde stiftet den tyske menighed i København. Ligesom i København var der mange immigranter i Helsingør, og de vægrede sig ved at benytte den danske Sct. Olai Kirke. Kongen, der var bevidst om de udenlandske håndværkere og købmænds betydning for landets økonomi, kom dem i møde ved at tilbyde evangelisk-luthersk gudstjeneste på tysk. Han tillod imidlertid aldrig, at de reformerte protestanter prædikede deres tro i Danmark. Herved adskiller Frederik 2.s tyske kirke sig afgørende fra de senere reformerte kirker i Fredericia og København, der blev grundlagt efter Christian 5.s privilegier om trosfrihed.

Frederik 2. overdrog i 1586 et større stykke jord til Sct. Mariæ Kirke i Helsingør, der lå på Sanden mellem den middelalderlige købstad og Kronborg. Denne undersøgelse, der er foretaget med udgangspunkt i hidtil upåagtede lister over jordskyld i kirkens regnskabsbog, viser kirkejordens placering og kaster nyt lys over bebyggelsesudviklingen i området.

Kendskabet til Helsingørs østligste bydel på Sanden, der blev sløffet efter svenskekrigen (1658-1660) og delvist bortgravet ved anlæggelsen af Helsingør Havn i slutningen af 1800-tallet, er væsentligt forøget efter udgravningerne ved Kulturværftet og M/S Museet for Søfart i årene 2009-2011. Ved udgravningerne afdækkedes fundamentet af den bymur, som Christian 4. fra 1612 lod opføre for at markere byens østlige afgrænsning mod Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave. Bymuren erstattede et ældre plankeværk, der

strakte sig fra stranden og Øresundstoldbod i syd til den Røde Port og Lundegaarden i nord. Ved at sammenligne placeringen af bymuren og andre arkæologiske spor efter bygninger, grøfter og veje med historiske kilder og kort, har det efterfølgende været muligt at rekonstruere bebyggelsesstrukturen på Sanden, hvor bebyggelsen ligesom i resten af købstaden var opdelt i karréer af øst-vest og nord-syd gående gader og stræder.

Denne undersøgelse viser, at den jord på Sanden, som Sct. Mariæ Kirke fik af kongen i 1586, lå i et bælte langs med plankeværket/bymuren mod Grønnegade. Efter svenskekrigen (1658-1660) ejede kirken udelukkende jord nord for Kongensgade (figur 16). Årsagen var sandsynligvis, at svenskerne, der sad på Kronborg frem til 1660, konfiskerede kirkejorden nærmest slottet med henblik på at udvide befæstningen. Det markante fald i Sct. Mariæ Kirkes indtægter fra jordskylden efter krigen, var en direkte følge af afståelsen af kirkejorden, der lå langs med bymuren mellem stranden og Kongensgade. De stensatte kældre, der ved udgravningerne blev lokaliseret nær det sted, hvor Kongensgade passerede igennem porten i bymuren, kan derfor meget vel være rester efter nedbrudte bygninger på Den tyske Kirkes jord (figur 17).

Da Sct. Mariæ Kirke fik jorden af Frederik 2. var den allerede delvist bebygget og udlagt til haver. Undersøgelsen af ejernes navne viser, at der skete en gradvis udskiftning i ejerkredsen fra soldater og bygningshåndværkere med tyssklingende navne i 1586 til danske håndværkere, der fremstillede varer og udførte tjenester, i 1633. Dette tyder på, at de første ejere var tyske og nederlandske immigranter, der havde deltaget ved ombygningen af Kronborg (1574-1585), og som kongen havde belønnet med byggegrunde og haver langs kanten af fæstningsterrænet. Da byggeriet på Kronborg var afsluttet, og kongen ikke længere havde behov for at huse så mange fremmede håndværkere og soldater, overdrog han hele området til Den tyske Kirke i 1586, så den fremover var sikret indtægter fra jordskylden.

Endelig viser undersøgelsen, at Sct. Mariæ Kirke efterlevede kravet i det kongelige gavebrev fra 1586 om, at jordskylden skulle sættes lavt. Kongen ønskede tydeligvis, at alle indbyggere i Helsingør skulle have mulighed for at erhverve en bolig eller have på kirkejorden. Da kongens donation til Den tyske Kirke samtidig satte gang i byggeriet på byens jord på Sanden, føjer den sig naturligt til rækken af kongelige tiltag, der i 1585-1586 ansporede til vækst og udvikling i købstaden Helsingør.

Tak

En tak skal gå til ph.d. Jette Linaa, Moesgaard, Aarhus Universitet for et inspirerende og frugtbart samarbejde i forbindelse med forskningsprojektet Urban Diaspora, der har banet vejen for denne artikel. Endnu en gang en stor tak til holdet bag udgravningerne ved Kulturværftet i Helsingør i årene 2009-2011, der har muliggjort nye topografiske og demografiske undersøgelser på Sanden.

Fig. 17. Udsigt fra en udgravning på Sanden mod den stadig eksisterende del af byen og den tabte, sydlige del af Sanden, der lå i det område, hvor Helsingør Havn i dag ligger. Foto: Museum Nordsjælland.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Sct. Mariæ Kirkes Regnskaber (1577-1857), Kirkeinspektionens arkiv.

Helsingør Byfogeds Skifteprotokol (1571-1710), Helsingør Byfogedarkiv.

Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber), Helsingør Rådstuearkiv.

Forklaring om de 1682 øde Huses Tilstand, 1695. Copie af brev 1690-95, fol 212-219. Helsingør Museers arkiv.

Real- og Panterregister over Bygninger og Grunde i Helsingør. Helsingør Byfoged. Realregister Bygrunde 1720-1850, Landsarkivet for Sjælland.

Helsingør Bys Grundtakst, 1682. Rentekammeret, Kammerkancelliet, Overkommissionen vedr. købstædernes økonomiske forhold 1682-1685. Kommissionsakter vedr. købstædernes økonomiske forhold, A, Sjælland mm. 2215-244, No 8 Helsingør anno 1682, Rigsarkivet.

Trykt materiale

Appel, L.: 'The Scottish and English citizens in Elsinore from the 16th to the 18th century – an archaeological approach', I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (Eds.), *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2012, 187-194.

Appel, L.: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 125-161.

Appel, L. & Linaa, J.: 'The townscape of Elsinore: Reconstructing the street grid, plot structure and population profile', I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 162-208.

Atzbach, R.: 'Migranten im frühneuzeitlichen Skandinavien, Forschungsprobleme und Lösungsansätze'. I: *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Bind 30, 2017, 95-112.

Braun, G., & Hogenberg, F.: *Civitates orbis terrarum 1572-1618 (IV-V), Theatrum Orbis Terrarum*, Amsterdam, 1582-90.

Bill-Jessen, T.: 'Borgerne og deres kirke'. I: Skt. Olai Kirke. Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2001, 41-68.

Bill-Jessen, T. (ed.): *Register over Borghere i Helsingør 1612-1933*, Helsingør Kommunes Museer, 2002.

- Bill-Jessen, T., & Hvass, L.: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2017.
- Bricka, C.F., Laursen, L., Marquard, E., Olsen, G., Jørgensen, J., Holmgaard, J., & Degn, O.: *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold: i uddrag*, C.A. Reitzel i komm., København, 1885.
- Dalsager, J.S.: *Helsingør almindelige Hospitals Historie 1541-1941*, Helsingør, 1941.
- Dalsager, J.S.: *St. Mariæ Kirkes Historie, 1450-1950. Et halvt tusinde Aar i Tekst og Billeder*, Hagerup, København, 1950.
- Danmarks Kirker: *Københavns By*, (Vol. I, bd. 1), Nationalmuseet, København, 1948-1958.
- Danmarks Kirker: *Frederiksborg Amt*, (Vol. II, bd. 1), Nationalmuseet, København, 1964.
- Dupont, M.: 'Pest, død og demografi: Pestens hærgen i Helsingør 1575-1578', *Personalhistorisk tidsskrift* (nr. 2), 2008, 194-212.
- Eller, P.: *Borgerne og billedkunsten på Christian den Fjerdes tid: uddrag af Helsingørs skifteprotokoller 1621-1660*, Frederiksborg Amts Historiske Samfund, Hillerød, 1975.
- Enghoff, I.B.: 'Faunal Remains from the 16th-17th Century Settlement on The Sand, Elsinore'. I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 337-383.
- Grinder-Hansen, P.: *Frederik 2.: Danmarks renæssancekonger*, Gyldendal, København 2013.
- Grinder-Hansen, P.: *Kronborg: fortællingen om et slot*, Gyldendal, København 2018.
- Hjorth, K., & Kroman, E.: *Helsingør stadsbog: rådstueprotokol og bytingbog 1555-1555, 1559-1560 og 1561-1555*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København, 1981.
- Hvass, L., & Bill-Jessen, T.: *Christian 4. som kanonstøber. Kongens værksteder ved Kronborg – Gethuset, Hammermøllen og Kobbermøllen*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2011.
- Jacobsen, P.V. (ed.): 'Helsingørs Kæmner-Regnskab for Aaret 1577, udgivet og ledsaget med Anmærkninger', *Særskilt Aftryk af Danske Magazin*, 3die Række (vol. II), 1844, 661-665.
- Karg, S. & Flensborg, C.: 'Plant Resources in Elsinore in Early Modern Times as Revealed by Archaeobotanical Remains'. I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 317-336.
- Linaa, J.: 'The Urban Experiment: Assimilation, integration and segregation in Early Modern Elsinore'. I: Cornell, P., Ersgård, L. & Nilsson, A., *Urban Variation: Utopia, planning and practice*, 2018, 299-322.
- Linaa, J.: 'Danish is as Danish does: Negotiating ethnic identities in Early Modern Elsinore, Denmark', *International Journal of Historical Archaeology*, 2019.

Linaa, J.: 'Living the Good Life. Pottery in Elsinore and Aalborg'. I: Linaa, J. (ed.). *Migrants in The North. The Materiality of Diasporic Communities in Early Modern Urban Centres. Aalborg – Elsinore – Nya Lödöse*, Jutland Archaeological Press, (in press), 404-462.

Madsen, L.B.: 'The Sound Toll House at Elsinore'. I: O. Degn (Ed.), *The sound toll at Elsinore: politics, shipping and the collection of duties 1429-1857*, Museum Tusculanum, København, 2017, 97-138.

Madsen, L.B., & Pedersen, K.: *Mellem Helsingør og Kronborg: 71 historier i tekst og billeder*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2005.

Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør. Fortegnelse over bevaringsværdige ældre bygninger i Helsingør*, 1973.

Olden-Jørgensen, S.: *Herluf Trolle: adelsmand, kriger og skolestifter*, Gyldendal, København, 2016.

Olrik, J.: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*, Gad, København, 1903: <https://dis-danmark.dk/bibliotek/910126.pdf>

Pedersen, K.: *Jævnføringsregister over Helsingør Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1975*, 1979.

Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (1), Nyt Nordisk Forlag, København, 1926.

Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857* (2), Nyt Nordisk Forlag, København, 1929.

Resen, P.H.: *Atlas Danicus I A og II PQR, Sjælland som helhed og landdistrikterne samt Køge, Frederiksborg og Slangerup*, 1677: <http://www.kb.dk/maps>

Schjerup Hansen, P.: *Bystruktur og havekultur: mellem senmiddelalder og renæssance: en kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer*, Museum Tusculanum, København, 2008.

Tønnesen, A.: *Helsingørs bomærker*, København, 1968.

Tønnesen, A.: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Byhistoriske skrifter (3), Misteltenen, Ringe, 1985

Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder (1), tillæg 3, 1861-1865, 3-142.

Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder (2), tillæg 4, 1866-1870, 3-28.

Tjenere for den lidende menneskehed

Sygeplejeelever fra Skodsborg i konflikt med Lægeforeningen 1914-1952

FORFATTER: Anders Bank Lodahl, ph.d., museumsinspektør Rudersdal Museer.

EMNEORD: naturlægebevægelse, Skodsborg Badesanatorium, massage, 1900-1950, sundhed, fysioterapeuter.

Abstract: In the early 20th century, an Adventist health network of water-cure clinics, operated by massage therapists from Skodsborg Badesanatorium spread across Scandinavia. With alternative medical ideas from the health reform movement and Adventism, the massage therapists saw themselves as the servants of a suffering humanity. In Denmark, these clinics were met with suspicion and rejection from the Medical Association and authorised massage therapists, because they did not follow the guidelines laid down by the former. While the physicians feared the massage therapists would become independent of them, the authorised therapists feared competition from the unauthorised Skodsborg water-cure clinics. The Adventist organisation relied on the local water-cure clinics, which were often the centre for a local Adventist congregation. This link forced the sanatorium to seek authorisation for its massage courses when the social reforms of 1933 made it increasingly difficult to practice as a massage therapist without authorisation. The authorisation process moved the sanatorium and its massage therapists closer to the established healthcare system and softened their profile, so they became more adapted to the expanding welfare state.

I første halvdel af 1900-tallet udfordrede en overlæge på Skodsborg Badesanatorium og eleverne fra sanatoriets sygeplejekursus den etablerede forståelse af sundhed og lægernes forsøg på at organisere massagebehandlingen i Danmark. Med Skodsborg Badesanatorium som arnested og flagskib spredtes et privat adventistisk sundhedsarbejde bestående af massører og klinikker over det meste af Danmark. Sundhedsarbejdet var ikke en del af det autoriserede sundhedssystem og blev afvist og bekæmpet af både læger og de autoriserede massører. Grunden til afvisningen var både sanatoriets alternative medicinske ideer og, at massørerne fra sanatoriet trodsede lægernes behandlingsmonopol og tog imod patienter uden lægehenvielse. Artiklen vil først afdække baggrunden og ideerne bag det adventistiske sundhedsarbejde. Herefter skal det vises, hvordan adventisternes sundhedsarbejde opstod i Danmark i begyndelsen af 1900-tallet samtidig med, at massagebehandlinger blev organiseret og autoriseret af Lægeforeningen i Danmark. Hovedfokus for artiklen er at undersøge, hvordan konflikten mellem det adventistiske sundhedsarbejde og det autoriserede sundhedssystem udspillede sig og hvilke faktorer, der medvirkede til, at det adventistiske sundhedsarbejde blev en del af det autoriserede sundhedssystem i 1950'erne.

Denne artikel berører derved både temaet om uautoriserede behandlere overfor den etablerede lægestand, samt hvordan et religiøst baseret sundhedsarbejde finder sin plads i et stadigt mere reguleret sundhedssystem.

Fig. 1. Bademestre på Skodsborg Badesanatorium. Helt fra 1898 uddannede Skodsborg Badesanatorium elever til at arbejde på sanatoriets behandlingsafdeling. Her er fem bademestre stillet op for fotografen omkring 1920. Foto: Rudersdal Museer.

Historiografi og kilder

Denne artikel vil undersøge, hvordan det adventistiske sundhedsarbejde med centrum og udspring på Skodsborg Badesanatorium udfordrede det etablerede sundhedssystems forsøg på at ordne massagebehandlingen i perioden 1914-1952. Som et privat religiøst funderet sanatorium tilhører Skodsborg Badesanatorium et næsten ubeskrevet hjørne i det ikke særligt velbelyste forskningsfelt om danske sundhedsinstitutioners historie. Enkelte private sanatorier er dog beskrevet primært i lokalhistoriske årbøger, desværre har flere af disse mest præg af enkeltpersoners erindringer og søger ikke at give en samlet oversigt over institutionernes historie endside sætte udviklingen ind i en større sammenhæng. En undtagelse er Agnete Olsens artikel fra 1975: *Vandkur og kurgæster i Silkeborg omkring århundredeskiftet*.¹ Skodsborg Badesanatorium er ligeledes primært behandlet i jubilæumsskrifter og lokalhistoriske årbøger. Sanatoriet er behandlet mere udførligt i ph.d.-afhandlingen *Skodsborg Badesanatorium : på kanten af det offentlige sundhedsvæsen og den ortodokse medicin i 1898-1992*.²

Skodsborg Badesanatorium var bygget på de adventistiske ideer om sundhed, der flugtede med den alternative sundhedsbevægelse, naturlægebevægelsen. Netop ideerne fra naturlægebevægelsen og

¹ Olsen, 'Vandkur og kurgæster i Silkeborg', 1975; Molin, 'Hareskov Kuranstalt' 2005.

² Henriksen, *Skodsborg Badesanatorium*,; Kjøller, 'Den hvide by', 1983; Christensen og Schantz, *Skodsborg badesanatorium*, 1994; Lodahl, *Skodsborg Badesanatorium Ph.d. afhandling*, 2018.

tilknytningen til adventismen er central i baggrunden for undersøgelsen. Adventismens historie i Danmark er stort set ubeskrevet. Man er derfor nødsaget til at søge til svenske eller amerikanske forskere for at få et indblik i især sundhedsaspektet.³ Derimod findes der en del forskning om naturlægebevægelsen i Danmark i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Særligt interessant er etnologen Signe Mellemgaard, som i flere udgivelser har behandlet naturlægebevægelsen og dens ideer, hvor hun beskæftiger sig med Skodsborg Badesanatoriums første overlæge, Carl Ottosen, som eksempel på naturlægebevægelsen.⁴

Da konflikten mellem det adventistiske sundhedsarbejde og det etablerede sundhedssystem udspiller sig omkring ordningen af massagebehandlingen, er en vigtig baggrund for artiklen massørerne og massøernes professionshistorie eller rettere fysioterapiens historie. Massører og massører i Danmark skiftede i 1953 navn til fysioterapeuter. Fysioterapiens historie i Danmark er udførligt beskrevet af historiker Kurt Jacobsen i bogen "100 år i bevægelse: fysioterapien, fag og profession" fra 2018 i forbindelse med Danske Fysioterapeuters 100års jubilæum. Også historikeren Per Jørgensen har bidraget til at udfolde, hvordan massagen sammen med flere andre nye behandlingsmetoder udfordrede lægernes behandlingsmonopol i begyndelsen af 1900-tallet.⁵

De primære kilder til selve undersøgelsen er især Den almindelige Danske Massageforenings blad fra perioden 1915-52. Den Almindelige Danske Massageforening var fagorganisation for de autoriserede massører og massører og er i dag videreført i Danske Fysioterapeuter. Der refereres også til konflikten i Ugeskrift for Læger, særligt i beretninger fra Lægeforeningens Massageudvalg. Massørerne fra Skodsborg Badesanatorium havde deres eget blad, Skodsborgmassøren, som dog kun udkom i en ganske kort årrække fra 1942-45, men artiklen trækker også på referencer til Skodsborgersamfundet, som var venneblad for ansatte og tidligere elever på Skodsborg Badesanatorium. Endelig er der også inddraget materiale fra Lægeforeningens arkiv på Rigsarkivet og arkivalierne fra Skodsborg Badesanatorium, som findes på Historisk Arkiv for Syvendedagsadventisterne i Danmark, HASDA, eller på deres internationale hovedsæde i Maryland i USA.

Baggrunden

For at forstå hvorfor det adventistiske sundhedsarbejde kom i konflikt med det etablerede sundhedssystem, i form af Lægeforeningen og de autoriserede massører, skal sanatoriets baggrund i naturlægebevægelsen og adventismen først præsenteres. Derefter skal massagebehandlingen og dens udøvers historie i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet opridses.

Ligesom for så mange andre fagområder markerer 1800-tallet en videnskabeliggørelse af den oprindelige lægekunst. Med den nye viden om især bakterier og hygiejne gik lægevidenskaben igennem 1800-tallet fra sejr til sejr med en stadigt stigende optimisme og faglig prestige. Samtidig etablerede de spirende demokratier i Europa og Nordamerika i løbet af århundredet i større udstrækning lægehjælp også til almenen, som tidligere havde gået til præsten eller til kloge koner og mænd med deres lidelser. På trods af, eller måske netop på grund af, de nye muligheder for at opsøge uddannede læger opstod der også i 1800-tallet en række

³ Eklöf, 'Missionerande medicin'; Bull og Lockhart, *Seeking a sanctuary*, 2007; Numbers og Amundsen, *Caring and curing*, 1998.

⁴ Mellemgaard, *Kroppens natur*, 1998; Mellemgaard, 'Naturlægebevægelse', 1993.

⁵ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, Jørgensen, 'Kroppen under behandling', 2010.

alternative sundhedsbevægelser, der gjorde op med lægernes autoritet over behandlingen af syge. Særligt var bevægelserne kritisk over for lægernes udstrakte brug af voldsomme kirurgiske indgreb og stærk medicinering. Det hang også sammen med, at selvom lægevidenskaben havde gjort store fremskridt i diagnosticering, så stod lægerne helt frem til år 1900 magtesløse overfor en række ret almindelige lidelser. Infektionssygdomme som tuberkulose fik man først for alvor styr på med antibiotikaens fremkomst i midten af 1900-tallet. I stedet tyede man til åreladninger og giftige medicinske præparater, for eksempel med store mængder kviksølv. I hele perioden blev stærke smertestillende midler, som i dag kategoriseres som narkotika, distribueret ganske ukritisk.⁶

1800-tallets sundhedsbevægelser var meget forskellige og spændte fra kiropraktikken, der kun ville helbrede med kiropraktiske håndgreb, over homøopatien, som sværgede til medicin med uendeligt små doser aktivt stof, og til Christian Science, der helt afviste, at sygdom var noget fysisk. De fleste bevægelser delte dog en kritisk tilgang til de videnskabelige lægers behandlinger og mente, at det var det moderne civiliserede liv, der gjorde mennesker syge. Sundhed var det naturlige menneskes normale tilstand, og usundhed kom af at bryde naturens love og leve unaturligt. Det naturlige liv og naturens egen helbredende kraft var den bedste læge. Dermed gjorde lægmændene i sundhedsbevægelserne op med de autoriserede lægers autoritet, fordi de mente, at de selv bedst vidste, hvad der var sundt for dem. Det betød opgør med lægernes behandlingsmonopol.⁷ Vi skal se, at konflikten omkring, hvem der kunne behandle patienter skulle blive et vigtigt element også i konflikten mellem det adventistiske sundhedsarbejde og lægerne i Danmark.

I USA var der igennem hele århundredet en sundhedsbevægelse, der agiterede for en række diætetiske anvisninger omkring fysisk aktivitet og afholdenhed fra alkohol, tobak, te, kaffe og kød. For at undgå lægernes giftige medicin sværgede bevægelsens tilhængere til fysiske behandlinger. Særligt hydroterapi, som bestod af en hel række bade og omslag med primært koldt vand. Men senere også gymnastik, og behandlinger med lys, frisk luft og elektricitet. Bevægelsen havde forskellige betegnelser igennem tiden, men omkring år 1900 blev den oftest benævnt naturopathy, og i Danmark blev det til naturlægebevægelsen. Selvom den danske bevægelse også modtog en stærk påvirkning fra Tyskland, så er det i forbindelse med Skodsborg Badesanatorium mest interessant at se på den amerikanske inspiration. Det skyldes, at sanatoriet hentede sine ideer om sundhed fra den amerikanske vækkelsesbevægelse, adventismen, der godt nok delte mange af naturlægebevægelsens ideer, men også havde sin helt egen dagsorden.⁸

⁶ Porter, *Ve og Vel*, 2000, s. 304–33, 668–86.

⁷ Porter, *Ve og Vel*, 2000, s. 389–96.

⁸ Whorton, *Nature cures*, 2002 s. 146–88.

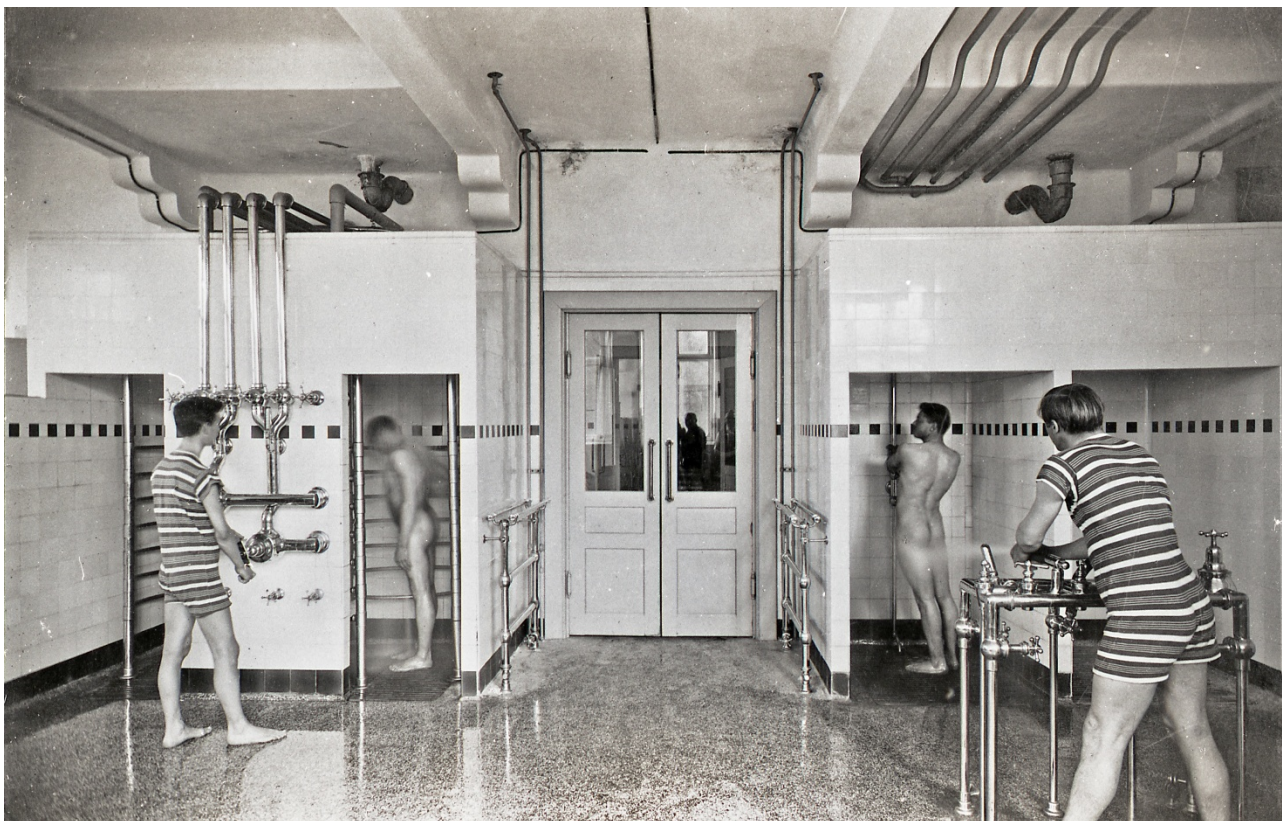

Fig 2. Sædebad på Skodsborg Badesanatorium. Vandbehandlinger eller hydroterapi indeholdt en bred vifte af forskellige behandlinger, som især udnyttede temperaturskiftet med kolde behandlinger. Til venstre gives et skeletbad bestående af talrige fine horisontale vandstråler, og til højre bruges et douchekateder til at spule en patient. Foto: Rudersdal Museer.

Adventismen

Syvende Dags Adventisterne opstod ud af vækkelserne i 1840'ernes USA. En af bevægelsens ledende figurer var Ellen G. White, der fra hun var 17 år i 1844 modtog profetiske visioner, som blev bestemmende for den unge bevægelse. Et særkende for adventisterne var, at de helligholdt lørdagen i stedet for søndagen som hviledag. Fra 1863 modtog Ellen G. White også visioner omkring sundhed, der flugtede med ideerne i sundhedsbevægelserne omkring afholdenhed og giftfrie behandlinger. Det førte til, at bevægelsen åbnede sit eget vandkursted i Battle Creek i Michigan, som fra 1876 blev ledet af J. H. Kellogg. Han var den første uddannede læge blandt adventisterne og stærkt optaget sundhedsbudskabet. I løbet af få år omskabte han den lille vandkur til et internationalt kendt sundhedscenter ved navn Battle Creek Sanitarium med hundredvis af gæster og en bred vifte af ikke-medicinske behandlinger. Sanatoriet i Battle Creek blev flagskibet for et større sundhedsarbejde, der i de næste årtier spredte sig med behandlingssteder rundt om i Amerika og senere også til Europa og Australien. Sanatoriet skulle ikke bare være et behandlingssted, men også et sundhedsuniversitet, der oplærte gæsterne i at leve sundt. Kellogg var således dybt involveret i sundhedsbevægelsen, og hans system *biologic living* byggede på sundhedsforeskrifterne i adventismen. Alligevel afviste han ikke lægevidenskaben men hævdede, at videnskaben underbyggede hans ideer. Særligt var han optaget af teorien om selvforgiftning, som også nød en vis opbakning i visse dele af lægevidenskaben. Han mente, at forstoppelse og nedbrydning af kød i den nederste del af tarmen skabte giftstoffer, som spredtes i kroppen og medførte en række kroniske sygdomme fra gigt til nervesvækkelse. Kellogg var derfor en fortaler

for vegetarisme i sit omfattende forfatterskab af sundhedslitteratur, og han opfandt flere vegetariske produkter som peanutbutter, cornflakes og et kødsurrogat lavet af nødder.⁹

I 1880'erne kom en ung dansk adventist til Battle Creek. Han havde opgivet dyrlægestudiet og skulle nu læse til adventistisk præst. Mødet med J. H. Kellogg ændrede dog hans liv fuldstændigt. Han blev brændende optaget af sundhedsbudskabet i adventismen og visionen om at skabe et Battle Creek Sanitarium i Skandinavien. Han forlod derfor igen USA for at vende hjem til Danmark og uddanne sig til læge. Hans navn var Carl Ottosen, og han skulle senere blive primus motor og første overlæge på Skodsborg Badesanatorium.¹⁰

Fig. 3. Ledelsen af Skodsborg Badesanatorium i 1901. På bænken sidder overlæge Carl Ottosen let genkendelig med sit hvalrosskæg og med hånden under jakken. Foto: Rudersdal Museer.

Svensk sygegymnastik og massage

I 1800-tallets Danmark var der ikke ligesom i USA og Tyskland en stærk alternativ sundhedsbevægelse. Det skyldtes blandt andet kvaksalverilovgivningen fra 1794, der forbød at tage patienter i behandling, medmindre

⁹ Numbers og Amundsen, *Caring and curing*, 1998, 447–57; Bull og Lockhart, *Seeking a sanctuary*, 2007, s. 162–69; Whorton, 'Patient, Heal Thyself', 1988, s. 70–73.

¹⁰ Hall Jensen og Ottosen, *En kampens mand*, 1958, s. 33–38.

man var uddannet læge eller havde en henvisning fra en læge. Selvom lægerne var skeptiske overfor naturlægebevægelsen, så var man generelt positiv over for behandlingerne med lys, vand, luft og fysiske øvelser, som ofte var knyttet til naturlægebevægelsen.¹¹ Det gjaldt især behandlingerne med svensk sygegymnastik og massage. Spørgsmålet om hvem, der havde ret til at udføre disse behandlinger skulle blive et stridspunkt mellem det etablerede system og det adventistiske sundhedsarbejde.

Den svenske sygegymnastik blev udviklet af fægtemesteren Pehr Ling, som med kongelig velsignelse fik lov til at åbne eget institut i Stockholm i 1813. Sygegymnastikken byggede på, at man gennem en række fysiske øvelser kunne helbrede ret forskellige lidelser i kroppen uden brug af kemisk medicin eller voldsom kirurgi, hvilket flugtede med naturlægebevægelsens ideer. I Sverige fik sygegymnasterne, der blev uddannet på Lings institut, ret til at opbygge egne klinikker og tage patienter i behandlingen uden lægehenvi-
sing. Sygegymnastikken opnåede hurtigt en stærk videnskabelig prestige og spredtes til en række lande, hvor det især blev praktiseret sammen med massage på kursteder over hele verden. J. H. Kellogg indførte det således også på Battle Creek Sanatorium.¹² Sygegymnastikken kom naturligvis også til Danmark, hvor enkelte læger interesserede sig for behandlingen og også uddannede elever. Samtidig var lægerne meget optaget af, at udøverne af sygegymnastik og massage ikke skulle blive selvstændige behandlere med ret til at tage patienter som i Sverige.¹³

Lægerne og massøserne

Omkring år 1900 fremstod massagen på linie med sygeplejen og lærerindegerningen som en mulig levevej for kvinder, der ønskede at være selvforsørgende. Men da der ikke var nogen regulering eller autorisation af uddannelsen i massage, var markedet helt uigennemskueligt og strakte sig fra svenskuddannede sygegymnaster, over massøser med korte kurser, til egentlige prostituerede. Situationen kaldte på en autorisation af behandlerne med massage, men samtidig var lægerne ikke meget for at skabe en selvstændig stand, som var uafhængig af lægerne og behandlede på egen hånd ligesom tandlægerne. Løsningen blev i 1914, at Lægeforeningen oprettede et massageudvalg bestående af fem læger, der skulle varetage Lægeforeningens interesser i forhold til udøvelsen af massage og sygegymnastik ved ikke-læger. Udvalget stod herefter for autorisationen både af massagekurser og de enkelte udøvere. Kurserne skulle ledes af en læge og vare halvandet år. Der blev dog givet dispensation for et eksisterende kursus ledet af sygegymnasten Kåre Teilmann, der, efterhånden som de andre kurser lukkede, blev det eneste autoriserede kursus. De kommende massøser skulle eksamineres af læger, inden de kunne blive meddelt autorisation. I 1918 oprettedes Dansk Massageforening, der havde som optagelseskrav, at man var autoriseret, kun behandle efter lægehenvi-
sing og undlod at reklamere for sin behandling.¹⁴ På de autoriserede kurser var kvinderne langt i overtal. Massageudvalget mente, at de mandlige massører generelt havde sværere ved at indordne sig under lægernes autoritet og lettest lod sig forlede til at behandle uafhængigt af lægerne. Man havde derfor opfordret kursuslederne til, at der kun blev optaget kvinder på massagekurserne.¹⁵ Denne ordning af massagen skulle dog blive udfordret af Ottosens projekt i Skodsborg.

¹¹ Mellempgaard, 'Naturlægebevægelse' 1993.

¹² Ottosson, *Gymnastik som medicin*, 2013.

¹³ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018 s. 17–29.

¹⁴ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 39–66.

¹⁵ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 90–92.

Sygeplejekurset på sanatoriet

I april 1898 kunne Carl Ottosen slå dørene op til Skodsborg Badesanatorium, der tilbød behandlinger og sundhedsråd, som stammede fra adventismen og Battle Creek Sanitarium. Det lille sanatorium med plads til 30 gæster på søsiden af Strandvejen i Skodsborg blev hurtigt en succes og voksede sig til et veritabelt kompleks af hvide bygninger i palæstil på begge sider af Strandvejen. I 1936 rådede det over 235 værelser og blev besøgt af små 3.000 gæster, der tilsammen brugte over 70.000 dage på sanatoriet. Succesen blev sikret både af beliggenheden ud til Øresund i behagelig nærhed af København, samt af behandlingerne med lys, luft, vand, elektricitet og massage. Helt i Kelloggs ånd promoverede sanatoriet afholdenhed fra alkohol, kaffe, tobak, kaffe og the, samt anbefalede en vegetarisk kost, selvom der også var dage med kød på spisesedlen. Ottosen var også en ivrig foredragsholder og skribent om sundhed, men selvom han var uddannet læge, blev hans projekt køligt modtaget af den danske lægestand. Især Ottosens fanatiske vegetarisme og hans tilslutning til Kelloggs ide om selvforgiftning som den egentlige grund til næsten al usundhed stødte an. Sanatoriet var ligesom Battle Creek Sanitarium lagt an som en filantropisk virksomhed, hvor medarbejderne fik en lavere løn end i det omgivende samfund og så deres arbejde som et kald til at virke for sundhedssagen.¹⁶

På sanatoriet var der allerede fra oprettelsen i 1898 et kursus til oplæring af medarbejdere ved sanatoriet. Kurset var inspireret af uddannelsen i Battle Creek. Kellogg havde siden 1878 haft et hygiejnekursus i Battle Creek, og henholdsvis fra 1883 og 1895 uddannede man egentlige sygeplejersker og læger til adventisternes stadigt voksende sundhedsarbejde. Ottosen selv og flere af de første ansatte var udlært på Kelloggs sygeplejekursus.¹⁷ Kursets formål var således væsentligt anderledes end de autoriserede massagekurser. Formålet var nemlig at oplære behandlere til sanatoriet og missionærer, der kunne rejse ud og virke blandt syge og fattige. Kurset skulle således ikke primært give unge mennesker et levebrød, men gøre dem til *"Hjælpere og Tjenere for den lidende Menneskehed"*.¹⁸

Den adventistiske profil kom til udtryk ved, at bibelfag var en fast del af undervisningen. Men det var ikke den eneste forskel på Skodsborgkurset og de autoriserede. Mens de autoriserede kurser underviste i anatomi, fysiologi, sygdomslære samt behandlinger med sygegymnastik og massage, havde kurset i Skodsborg en noget bredere sammensætning. Her blev der foruden de nævnte fag også undervist i madlavning, engelsk og, for de kvindelige elever vedkommende, syning. At kurset var målrettet arbejdet på sanatoriet fremgår også af, at der blev undervist i de øvrige behandlingsformer på sanatoriet, nemlig elektroterapi og hydroterapi, mens eleverne på den autoriserede kurser indtil 1928 kun blev undervist i massage og sygegymnastik. Samtidig var opbygningen af uddannelsen også anderledes i Skodsborg. De autoriserede kurser skulle vare halvandet år og inkludere 14 læsemåneder med minimum fire timers undervisning per dag. Kurset i Skodsborg tog godt tre år, altså dobbelt så lang tid som på de autoriserede kurser, men indeholdt knapt så mange timer. Til gengæld var undervisningen fordelt på fire skoleperioder, der lå i sanatoriets lavsæson fra 15. september til 25. maj. I sommermånederne var der ingen undervisning, så eleverne helt kunne hellige sig arbejdet på sanatoriet. På den måde sikrede sanatoriet sig billig arbejdskraft fra eleverne, og arbejdet finansierede elevernes uddannelse, så de ikke skulle betale skolepenge, som på de autoriserede kurser.

¹⁶ Lodahl, *Skodsborg Badesanatorium Ph.d. afhandling*, 2018, 59–62, 75–79, 92–108; *Årsberetning for Skodsborg Badesanatorium*, 1936.

¹⁷ Bull og Lockhart, *Seeking a sanctuary*, 2007, 93–94; Christensen og Schantz, *Skodsborg badesanatorium*, 1994, 10.

¹⁸ Kursus i Sygepleje og Fysioterapi 1929, Det Kongelige Biblioteks Småtrykssamling. (herefter KB Småtryk).

Samtidig gav det meget arbejde på sanatoriet eleverne erfaring, som de autoriserede massører først skulle opnå efter eksamen ved tre måneders ulønnet praktik på et af de store hospitaler i hovedstaden.¹⁹

En sidste forskel mellem de autoriserede kurser og skodsborgkurset var kønsfordelingen. Mens der stort set kun blev uddannet kvinder på de autoriserede kurser, så var omkring $\frac{1}{3}$ af de skodsborguddannede mænd; i hvert i fald perioden 1924-44, som er den tidligste periode, vi har oplysninger om.²⁰ Med Massageudvalgets negative holdning til mandlige massører in mente, så var denne faktor også med til at øge lægernes skepsis overfor de skodsborguddannede. Eleverne fra Skodsborg Badesanatorium var på mange måder præcis det, som Lægeforeningen havde kæmpet for, at massøjerne ikke skulle være. De virkede uafhængigt af lægernes autorisation, de var udlært i brugen af andre behandlinger end massage og sygegymnastik og en del af dem var mænd. Alt sammen skulle det få stor betydning for forholdet mellem de skodsborguddannede og de autoriserede massører, og for forholdet mellem sanatoriet og lægeforeningen.

Fig 4. Skodsborg Badesanatorium som fuldudbygget helårssanatorium i 1936. Sanatoriet havde på dette tidspunkt plads til over 300 gæster og beskæftigede omkring 180 massører og elever. Foto: Rudersdal Museer.

¹⁹ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 52, 67.

²⁰ *Skodsborger Samfundet* 1924 s. 4, 1925 s. 7, 1926 s. 9, 1927 s. 10, 1928 s. 15, 1929 s. 17, 1930 s. 17, 1931 s. 17, 1932 s. 10, 1933 s. 13, 1934 s. 12, 1935 s. 12, 1936 s. 14, 1937 s. 13, 1938 s. 16, 1939 s. 11, 1940 s. 11, 1941 s. 10, 1942 s. 39, 1943 s. 10, 1944 s. 9.

Et adventistisk sundhedsarbejde

På samme måde som Battle Creek i USA havde været flagskibet for et større sundhedsarbejde, ønskede Ottosen at sprede behandlingerne og ideerne fra sanatoriet i Skodsborg til hele Skandinavien. I 1901 skrev han til J. H. Kellogg, at den adventistiske organisation havde etableret *sundhedshjem* rundt i de større danske byer, hvor elever fra sanatoriet kunne give behandlinger som på sanatoriet. Navnet sundhedshjem skulle angive, at man her kunne få pleje og gode råd om sundhed. Ottosen ville helst undgå at kalde dem for anstalter, fordi navnet mere lagde op til behandling af syge og derfor nemmere kunne forbindes med kvaksalveri.²¹ Alligevel blev disse oftest kaldt lysbadeanstalter eller kurbade, og i Sverige blev de kaldt Skodsborganstalter. De blev betragtet som missionsstationer og skulle understøttes af både den adventistiske organisation og sanatoriet. De måtte kun oprettes efter aftale med den adventistiske organisation og af personer, som var uddannet på sanatoriets kursus. Det sidste blev dog ikke overholdt, og vi skal senere se, at en del klinikker blev drevet af personer med en kortere uddannelse.²² I 1930 eksisterede der omkring 56 sådanne klinikker i Skandinavien, og man vurderede at 10 % af de skandinaviske adventister var beskæftiget inden for sundhedsarbejdet. Men allerede i 1939 var der 56 klinikker bare i Danmark. Klinikkerne var vigtige for adventisterne, og mange af klinikkerne var centrum for den lokale adventistiske menighed, hvor flere af medlemmerne var ansat. I et samfund, som endnu ikke havde arbejdsfri i weekenden men med seks dages arbejdsuge, var det vigtigt for adventisterne at have en beskæftigelse, hvor de ikke blev tvunget til at arbejde om lørdagen. Derfor var mange af klinikkerne lukket om lørdagen.²³ I løbet af de første årtier af 1900-tallet spredte adventisternes sundhedsarbejde sig ud over Skandinavien og bestod, foruden Skodsborg Badesanatorium og de allerede nævnte mindre klinikker, også af to store lægeledede sanatorier i Sverige, et sanatorium nær Frederikshavn samt Den Sanitære Fødevarerfabrik, som lavede sunde vegetariske fødevarer efter Kelloggs patenter.²⁴

Undersøgelse af konflikten

Efter i det foregående at have præsenteret baggrunden for det adventistiske sundhedsarbejde og ordningen af den autoriserede massagebehandling i Danmark, vil resten af artiklen koncentrere sig om undersøgelsen af konflikten mellem det adventistiske sundhedsarbejde på den ene side og den autoriserede sundhedsvæsen i form af de lægerne og de autoriserede massører på den anden. Vi skal se at konflikten i høj grad handler om, hvem der har ret til at behandle patienter, og lægernes frygt for, at massører skulle blive en selvstændig stand af behandlere uden for lægernes kontrol.

Det var ikke uden en vis bekymring, at lægerne i Massageudvalget og de autoriserede massører i Massageforeningen fulgte skodsborgklinikernes fremvækst. Et problem var, at skodsborgmassørerne behandlede med elektroterapi. Selv de autoriserede massører var afskåret fra at behandle med elektricitet uden lægelig supervision, og først i 1928 kom behandling med elektricitet på skemaet på det autoriserede massagekursus.

²¹ Carl Ottosens korrespondance 1897-1904, s. 112-17 og 123, Historisk Arkiv for Syvendadagsadventisterne i Danmark, herefter HASDA.

²² Referater fra Skandinavisk Filantropisk Selskab 1897-1916 samlet af A. Andersen, 25.-26/3 1915, HASDA.

²³ Minutes Northern European Division, 26/11 1930, Office of Archives, Statistics, and Research ved General Conference of Seventh-day Adventists Church, Maryland, USA (Herefter ASTR), Helsearbejdet Vestnordisk Union Rapport 1939, HASDA.

²⁴ Lodahl, *Skodsborg Badesanatorium Ph.d. afhandling*, 2018, s. 79-80.

Det største problem for Lægeforeningen i forhold til Skodsborganstalterne blev tydeligt opsummeret i Massageudvalgets beretning i 1925. Her udtalte Massageudvalgets formand, at skodsborganstalterne ikke havde lægestandens tillid, og at der hyppigt var klager fra lokale læger over, at de behandlede uden lægehenvi-
sning. Han karakteriserede skodsborganstalterne således:

*“Lederne eller bademestrene synes, at de fuldstændig kan undvære Lægerne, de kender selv Sygdommene meget bedre end Lægerne og også deres Behandling.”*²⁵

I den forbindelse havde Massageudvalget kontaktet Carl Ottosen, som bedyrede, at sanatoriet støttede fuldt op om lægernes autoritet, og eleverne fra Skodsborg alle skulle underskrive en erklæring om kun at behandle efter lægehenvi-
sning. Det gav Massageudvalget dog ikke meget for. I samtalens forløb nævnte Ottosen, at han mente, at kurset i Skodsborg var på højde med de autoriserede kurser og burde autoriseres ligesom dem, samt at hvis der skulle ske ændringer af kurset for at opnå autorisation, så var han også klar til det. Det mente Massageudvalgets formand heller ikke kunne komme på tale, og han glædede sig over, at man endnu ikke havde autoriseret en massør uddannet i Skodsborg.²⁶

De autoriserede massører frygtede mere konkurrence fra skodsborgmassørerne, som ikke var bundet af autorisationens snærende bånd. De autoriserede massører måtte hverken behandle med elektricitet eller reklamere ved skilte eller annoncer. Situationen blev kun mere betændt af, at der i 1920'erne især i hovedstaden var stor arbejdsløshed blandt de autoriserede massører. For at støtte de autoriserede massører forsøgte Massageudvalget at få Lægeforeningen til at ændre sine vedtægter, så lægerne kun måtte henvise til autoriserede massører. Men forslaget faldt på grund af stor modvilje fra de øvrige læger, der ikke ville lade deres mulighed for selv at vælge behandling til deres patienter begrænse. Problemet var også, at der i flere byer ikke fandtes autoriserede massører, og i stedet henviste de lokale læger til sygeplejersker og skodsborguddannede. Sagen endte med, at Lægeforeningen henstillede til sine medlemmer kun at henvise til autoriserede massører, men der kom ikke noget påbud.²⁷

Sygekasser

Situationen i 1920'erne var på mange måder uholdbar for de autoriserede massører og fordelagtig for de skodsborguddannede. De autoriserede massører havde godt nok Lægeforeningen i ryggen, men de praktiserende læger rundt om i landet var ikke forpligtet til at henvise til en autoriseret massør. Derimod var de afskåret fra at annoncere og tage folk i behandlingen uden lægehenvi-
sning. Det kunne de skodsborguddannede derimod gøre og samtidig modtage patienter fra lokale praktiserende læger, der så stort på anbefalingerne om kun at henvise til autoriserede massører. Denne situation skulle dog ændre sig i løbet af 1930'erne med udbygningen af sygekassesystemet.

Op igennem 1920'erne var flere og flere sygekasser begyndt at yde tilskud til massagebehandling. Dette foregik ved, at de enkelte sygekasser tegnede overenskomst med en lokal massør. Selvom sygekasse-
inspektoretet frarådede det, så lavede en del sygekasser overenskomst med skodsborgklinikker, enten fordi

²⁵ Tidsskrift for den Alm. Dansk Massageforening 1925-01 s. 5

²⁶ Tidsskrift for den Alm. Dansk Massageforening 1925-01 s. 5-6.

²⁷ Jacobsen, 100 år i bevægelse, 2018, s. 90-99.

der ikke var autoriserede massører i området, eller fordi de var for dyre. Fra 1926 kunne sygekasserne dog ikke regne med tilskud fra Sygekassedirektoratet til massagebehandlingen, hvis den ikke var udført af en autoriseret massøse. Med socialreformen fra 1933 blev det obligatorisk for alle at være medlem af en sygekasse. Alle med indtægter under en vis grænse blev nydende medlemmer og havde derfor ret til tilskud til behandling fra sygekassen.²⁸

Skodsborgmassørerne frygtede dermed at blive udkonkurreret af de autoriserede massører, hvis de ikke kunne behandle med tilskud fra sygekasserne. Flere skodsborgklinikker forsøgte i 1930'erne at omgå problemet ved at udleje rum til autoriserede massører, som så kunne tilbyde tilskudsberettiget massagebehandling på klinikken. Betalingen for massagebehandlingen skulle dog ske til den autoriserede massøse og være uafhængig af klinikken, men massøsen måtte godt betale for at leje rummet. I de samme klinikker behandlede de uautoriserede skodsborgmassører patienter med badebehandlinger, der også inkluderede behandlinger med såkaldt bademassage. Alt i alt blev det meget forvirrende både for patienterne og behandlerne, og der indkom flere klager over, at skodsborgmassører trodsede reglerne og behandlede sygekassepatienter med egentlig massage.²⁹

Krav om autorisation

Igenem 1930'erne opstod der således et stadigt større krav blandt de skodsborguddannede om at blive autoriserede, og man håbede, at hvis sanatoriets kursus blev autoriseret, ville de allerede uddannede også blive det. Men indtil videre var sanatoriets gentagende forsøg på at opnå autorisation strandet på modvilje i Lægeforeningen. I 1936 var sanatoriets nye overlæge Anders Andersen dog fortrøstningsfuld, ikke fordi han troede, der ville komme en løsning på autorisationsproblemet, men fordi der ikke var nogen arbejdsløshed blandt de skodsborguddannede. Alligevel besluttede man i 1938, at en af sanatoriets læger skulle uddanne sig til speciallæge i fysiurgi, og dermed forberedte man sig på at opfylde et af Lægeforeningens væsentligste krav til et autoriseret kursus, nemlig at det blev ledet af en fysiurg.³⁰

I 1939 dannedes Foreningen af Massører og Massører, uddannet på Skodsborg Badesanatorium. Foreningen arbejdede sammen med sanatoriet om at få autoriseret sanatoriets kursus. Foreningen udgav fra 1942 til 1948 bladet "Skodsborgmassøren". Hovedtemaet i de fleste artikler var autorisationsspørgsmålet, og man var generelt klar til at påtage sig autorisationen med de begrænsninger, som det ville medføre. I 1942 havde Markur Henriksen, som ejede Østsjællandss Lysbadeanstalt i Køge og var viceformanden i foreningen, en artikel om forholdet til lægerne. På et nys overstået sundhedsstævne for adventistiske klinikejere havde der været en diskussion af, hvordan man opbyggede sin lysbadeanstalt, og der var fremkommet flere forslag til, at man kunne opbygge interessen for anstalten ved at oprette gymnastikhold og holde sundhedsforedrag. Det advarede Henriksen dog kraftigt imod, da de lokale læger kunne føle, at man trængte sig ind på deres område. I stedet skulle man satse på et godt forhold til de lokale læger og udelukkende behandle efter lægehenvielse. Artiklerne i bladet viser, at der var et stort ønske om autorisation, så man kunne behandle

²⁸ Tidsskrift for den Alm. Dansk Massageforening 1926-05 s. 55-61 og 1926-08 s. 124-126; Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 105-10.

²⁹ Tidsskrift for den Alm. Dansk Massageforening, 1933-03, s. 19-22.

³⁰ Brev af 23/4 1936 fra A. Andersen til Kathryn A. Jensen, Nursing records, ASTR; Nordisk Filantropisk Selskabs bestyrelsesmøde 24/4 1938, HASDA.

sygekassepatienter selv. De enkelte gange, hvor der i bladet blev udtrykt frygt for, at autorisationen ville begrænse klinikkernes muligheder, blev denne straks manet til jorden.³¹

Landsoverenskomst og statsautorisation

Samtidig kæmpede de autoriserede massører i Massageforening for at sikre sig bedre forhold og eneret på behandlingen af sygekassepatienter. Massageforeningen havde igennem 1930'erne indgået overenskomst med en række sygekasser om, at de kun måtte bruge massører, som var medlem af Massageforeningen. Fra 1936 førte Massageforeningen langvarige forhandlinger med centralforeningen for sygekasserne om en landsoverenskomst, der skulle sikre ensartede regler for alle sygekasser. Resultater var længe undervejs, og først i 1941 kunne man endelig indgå en aftale, der sikrede, at kun medlemmer af Massageforeningen kunne behandle sygekassepatienter med massage. Aftalen afskar skodsborgmassørerne fra at behandle sygekassepatienter, selv hvis de opnåede autorisation. Massageforeningen havde nemlig i 1927 indskrevet i sine vedtægter, at man kun optog elever, som var uddannet på et autoriseret massagekursus. Det havde man gjort, efter Massageudvalget havde autoriseret to skodsborgmassører i Ribe. Autorisationen havde skabt voldsom vrede i Massageforeningen, særligt da der var en autoriseret massøse i byen, og vedtægtsændringen var et modsvar til, hvad massørerne oplevede som illoyal adfærd fra Lægeforeningens side.³² Denne vedtægtsændring gjorde, sammen med landsoverenskomsten i 1941, at Massageforeningen havde monopol på behandlingen af sygekassepatienter, og at de de facto kunne bestemme, hvem der skulle behandle med massage i Danmark. Men det betød også et tillidsbrud mellem lægerne og massørerne, og Lægeforeningen kunne i længden ikke acceptere, at det ikke var dem, der havde retten til at bestemme, hvem der skulle behandle med massage.

Massageforeningens nye selvstændighedstrang faldt sammen med Lægeloven af 1934, hvor kvaksalveribestemmelserne blev ophævet, så det var lovligt at praktisere som massøse uden lægehenvielse, selvom det i så fald ville blive uden tilskud fra sygekassen. Loven åbnede muligheden for, at sygeplejersker kunne få statsautorisation, hvilket fik Massageforeningen til at diskutere, om ikke statsautorisation ville give massørerne den selvstændighed og den pondus over for lægerne, som man i mange år havde savnet i forsøget på at få lægerne til kun at henvise til autoriserede massører. En statsautorisation skulle hænge sammen med, at uddannelsen også skulle gøres statslig, så den ikke længere behøvede at blive autoriseret af Lægeforeningen. Efter Massageforeningen havde sendt et forslag til Sundhedsstyrelsen, var en statsautorisation i 1938 tæt på at blive til virkelighed, men udbruddet af 2. verdenskrig i 1939 satte forhandlingerne på pause.³³ Da de blev taget op igen i 1941, var en vigtig omstændighed forandret. Denne gang havde bestyrelsen, efter kontakt med medicinaldirektøren og Massageudvalget, erkendt, at en statsautorisation ikke ville være mulig uden, at den også ville inkludere de skodsborguddannede. Lige præcis dette mødte voldsom modstand blandt medlemmer og skabte en hidsig debat i foreningens blad, ikke mindst da det kom frem, at bestyrelsen også havde haft kontakt til Anders Andersen på sanatoriet. I 1944 endte hele miseren med, at formanden, Rudie Agersnap, trådte tilbage, og ideen om statsautorisation blev lagt på is.³⁴ Det var med denne uenighed som bagtæppe, at forhandlingerne om autorisationen af de skodsborg-

³¹ *Skodsborgmassøren*, 1942–04 s. 6–7, 1942–06 s. 6–7, 1943–09 s. 3–5, 1943–11 s. 3–4.

³² Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 107–14.

³³ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 117–21.

³⁴ Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 124–30.

uddannede forløb. Men udviklingen viser også, at der var kommet en større velvilje for skodsborgkurset i sundhedsstyrelsen og blandt lægerne.

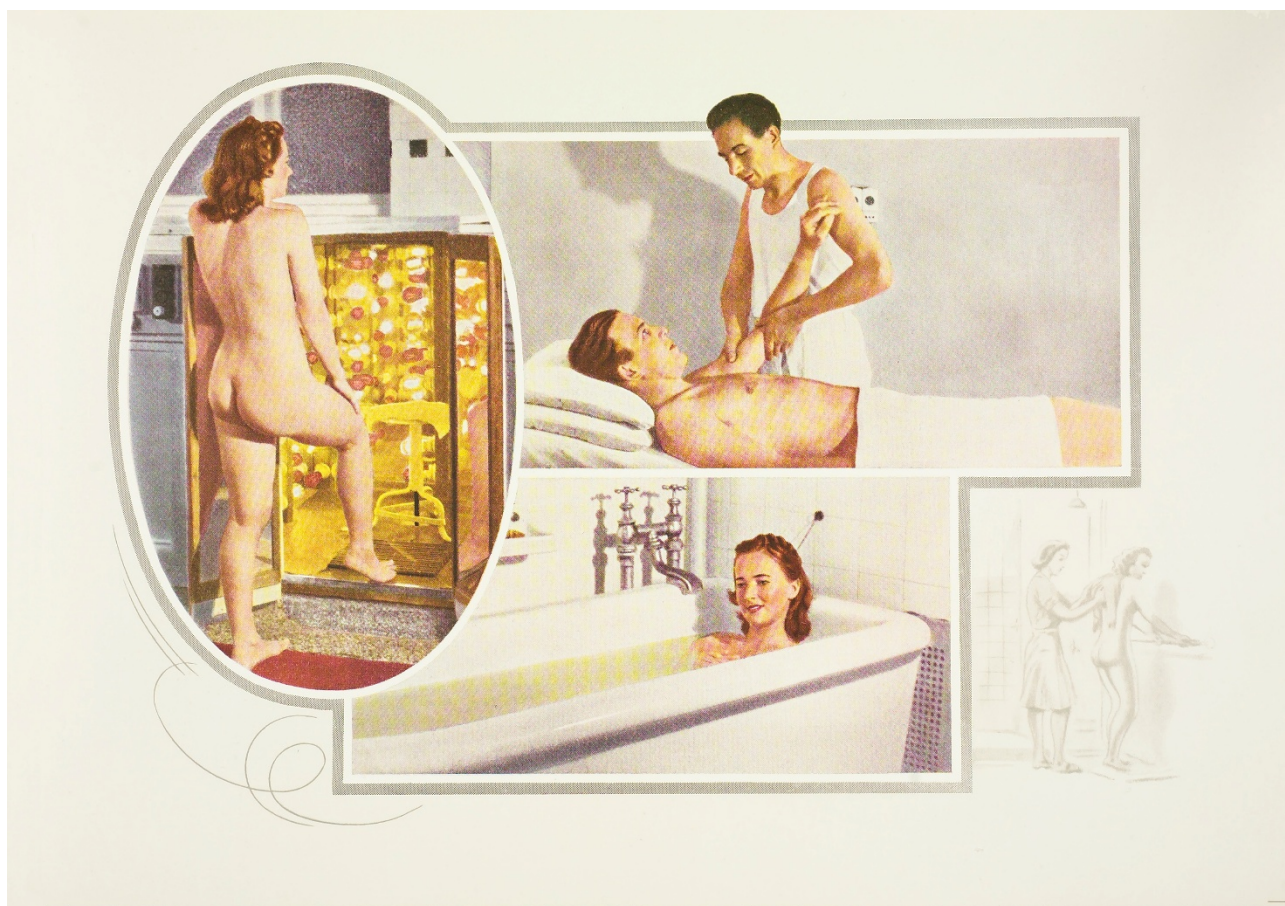

Fig. 5. Reklame fra Skodsborg Badesanatorium i 1940'erne, men illustrationen kunne lige så godt være fra de fleste mindre skodsborgklinikker. I lighed med sanatoriet tilbød de lokale klinikker også badebehandling, massage og lysbehandling. Foto: Rudersdal Museer.

Nye vinde

Når massøserne i Massageforeningen så indædt havde bekæmpet autorisationen af de skodsborguddannede, så skyldtes det ikke bare gammelt nag og faglig stolthed, men også at man frygtede, at en autorisation af et nyt kursus og mange nye massører ville betyde fornyet arbejdsløshed for massøserne. I 1940'erne var der dog, i modsætning til tidligere, ved at brede sig en mangel på massøser. Samtidig var der i Lægeforeningen en utilfredshed med Massageforeningen, som ikke automatisk ville optage alle autoriserede massøser i foreningen. Derved kunne man komme i den situation, at autoriserede massøser ikke kunne udøve deres erhverv, fordi de ikke kunne behandle sygekassepatienter, når de ikke var medlem af Massageforeningen. Også på sanatoriet var tiden en anden. I 1936 havde Anders Andersen afløst Carl Ottosen som leder af Skodsborg Badesanatorium. Hvor Carl Ottosen havde haft en klar tilknytning til naturlægebevægelsen og dermed var suspect i lægestandens øjne, så var Anders Andersen langt mere indstillet på at samarbejde med lægestanden. Han videreførte ikke Carl Ottosens ideer om selvforgiftning som grunden til de fleste lidelser. I stedet fulgte han de gældende lægevidenskabelige ideer, og når han skulle begrunde sanatoriets særstandpunkter om afholdenhed fra alkohol, tobak, kaffe, the og kød, så henviste han til Ellen G. White og adventismen. Andersen var dermed langt mere spiselig for lægestanden, og da Carl Ottosen døde i 1942, var

der ikke længere nogen tilknyttet sanatoriet, som fastholdt hans og Kelloggs ideer om selvforgiftning. Specialistuddannelsen af Eskild Hansen som fysiurg skete for at have en leder af Skodsborg Fysioterapiskole, som kunne opfylde Massageudvalgets krav til et autoriseret kursus. Men Samtidig blev det begyndelsen til en større specialisering af sanatoriets læger. Hidtil havde sanatoriet primært orienteret sig mod andre adventistiske sundhedsorganisationer i USA, men i løbet af 1940'erne blev fire læger tilknyttet sanatoriet uddannet som speciallæger i Danmark, hvilket inkluderede øget kontakt med den øvrige lægestand. Alt i alt var forudsætningerne for autorisationsforhandlingerne ændret i begyndelsen af 1940'erne.

En nødvendig autorisation

Allerede i 1939 lød der nye toner fra Sundhedsstyrelsens leder, medicinaldirektør Frandsen, der ifølge Andersen, som noget nyt var mere venligt stemt overfor sanatoriets uofficielle henvendelse.³⁵ Sammen med sanatoriets ledelse med overlæge Anders Andersen i spidsen søgte Foreningen af Massører og Massøser uddannet på Skodsborg Badesanatorium en forsigtig linie, hvor man gennem uofficiel kontakt med medicinaldirektøren og Lægeforeningens formand prøvede at gøde jorden for en autorisation. I 1942 fremlagde man en foreløbig plan for kurset med betydeligt forøget timetal. Især timerne i fysiologi og anatomi skulle mere end fordobles i forhold til 1937. Samtidig forsvandt børnepleje, gynækologi og husgerning, men kurset havde dog stadig farmakologi, kirurgi eller bibel og etik, som ikke var en del af det autoriserede Teilmanns kursus. Andersen frygtede dog, at det ville blive økonomisk svært for sanatoriet og eleverne, når det forøgede timetal gav mindre tid til elevarbejde, så eleverne muligvis ikke kunne arbejde fuld tid i sanatoriets højsæson. Denne bekymring kan være medvirkende til, at sanatoriet muligvis ikke lagde alle kræfter i at fremskynde autorisationsprocessen men gentagende gange blev beskyldt for at være fodslæbende.³⁶

Modsat Anders Andersen og foreningen bag Skodsborgmassøren forsøgte en anden skodsborgforening en mere pågående taktik. Landsforeningen af Massører og Massøser repræsenterede massører, som behandlede med skodsborgmetoderne, men ikke havde den fulde uddannelse fra sanatoriet. Landsforeningen prøvede i 1940 at få Sygekassedirektoratet til give dem lov til at behandle sygekasse-patienter med massage på lysbadeanstalter. Igen i 1943 gik man enegang og ansøgte Indenrigsministeriet om en egentlig statsautorisation til medlemmerne af foreningen. Alt sammen til udtalt irritation for Foreningen af Massører og Massøser uddannet på Skodsborg, der mente at landsforeningen bombarderede sundhedsautoriteterne med skrivelser i tide og utide og ikke fik andet ud af det end kritik.³⁷

Alligevel blev landsforeningens henvendelse fra 1943 begyndelsen på et egentligt gennembrud. Forslaget blev nemlig anledningen til, at Sygekassedirektoratet henvendte sig til landsforeningen for at få oplyst, hvilken uddannelse medlemmerne havde, og hvordan deres forhold til de lokale læger var. Det fik Foreningen af Massører og Massøser uddannet på Skodsborg Badesanatorium til i februar 1944 også at henvende sig til Socialministeriet, som Sygekassedirektoratet sorterede under. Sygekassedirektoratet anbefalede derefter i maj 1944, at Sundhedsstyrelsen, i forbindelse med den igangværende behandling af autorisations-

³⁵ Nordisk Filantropisk Selskabs generalforsamling 8/2 1939, HASDA; Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, 137; Lodahl, *Skodsborg Badesanatorium Ph.d. afhandling*, 2018, s. 139–43, 147–48.

³⁶ Skodsborg Badesanatorium's Kursus i Sygepleje og Fysioterapi 1937 KB Småtryk; Agner Petersen, *Fra Teilmanns Kursus til CVU Øresund*, 2002, 26, 34–39; *Skodsborgmassøren*, 1942–11 5–7, 1943–05 5–6, 1943–06 6.

³⁷ *Ugeskrift for læger*, 1940 s. 860; *Skodsborgmassøren*, 1943–08 s. 3–6; 1943–09 s. 3–5.

spørgsmålet, undersøgte muligheden for at få kurset i Skodsborg autoriseret. Direktoratet begrundede dette med, at den eksisterende praksis med at massagebehandling på lysbadeanstalterne skulle ske ved en autoriseret massøse, som ikke var ansat på badeanstalten, syntes tung. I stedet ønskede man, at patienterne skulle kunne modtage massagebehandling af badeanstaltens personale og fandt det derfor ikke urimeligt, at de skodsborguddannede skulle opnå autorisation i forbindelse med oprettelsen af en statsautorisation. Man var også åben for at give allerede uddannede massører på sanatoriet mulighed for at opnå autorisation som en overgangsordning. Anbefalingen blev derefter sendt til Lægeforeningen for en lægelig vurdering.³⁸ Det er værd at bemærke, at direktoratet omtalte en statsautorisation i sin anbefaling. Massagekurserne var jo hidtil blevet autoriseret af Lægeforeningens Massageudvalg, og med en statsautorisation ville Lægeforeningen miste kontrollen over autorisationen og dermed over massøserne som stand. Dette kan muligvis være grunden til, at Lægeforeningen følte sig presset til at være mere åben for at autorisere kurset i Skodsborg indenfor de allerede eksisterende rammer. Massageudvalget gik derfor med til at autorisere kurset, hvis det blev ændret, så det lignede det autoriserede kursus, blev afsluttet med eksamen under Lægeforeningens censorat og massørerne i øvrigt var forpligtet på kun at behandle efter lægehenvielse. I sit svar fra september 1944 konkluderede Massageudvalget, at

*"...Tiden arbejder henimod en Ligestilling af alle Massører og Massøser, og at Spørgsmålet om en eensartet Autorisation bliver mere og mere brændende..."*³⁹

Nu lå bolden hos sanatoriet. Men der blev underligt stille fra overlæge Andersens side. Han var tilsyneladende ikke blevet informeret om Massageudvalgets velvilje. Heller ikke selvom Massageudvalget i sin beretning, som blev trykt i *Ugeskrift for Læger* i august 1945, direkte skrev:

*"Udvalget henstillede derfor, at der fremkom et detaljeret Forslag fra Skodsborg Badesanatorium om en Uddannelse, der ækvivalerer med den der gives på Teilmanns Kursus. Kan der opnaas en saadan, vil Udvalget finde det naturligt, at skodsborguddannede Massøser og Massører Lægeautoriseres."*⁴⁰

Først i februar 1946 skrev Andersen til Lægeforeningen for at få bekræftelse på, at den støttede Massageudvalgets opfordring. Blandt *Skodsborgmassørens* læsere bredte der sig nu en klar forventning om at både kurset og uddannede massører snart ville kunne opnå autorisation, og presset øgedes på Andersen.⁴¹

I oktober 1946 sendte Andersen endelig en undervisningsplan til Massageudvalget og Sundhedsstyrelsen, hvor samtlige fag fra det autoriserede kursus indgik, samt fysik-kemi, hydroterapi, sygepleje, bandage og etik. Kurset var således stadigt bredere end Teilmanns kursus, selvom farmakologi og kirurgi var forsvundet. Etikken markerede tilknytningen til adventismen. Fordelingen af timer var også ændret, så de første fem måneder udelukkende blev brugt på teoretisk undervisning med 27 ugentlige timer, mens de øvrige tre år

³⁸ Brev af 13/5 1944 fra Direktoratet for Sygekassevæsen, Lægeforeningens Arkiv (herfter LF), Journalsager (1946 - 1983) pakkenr. 144, Journalsag 208-2 år 1946: Statsautorisation af massøser, Skodsborgmassører og lægeautorisation, Rigsarkivet (herefter RA); *Skodsborgmassøren*, 1943-10 s. 3-4, 1944-06 s. 5.

³⁹ Brev af 1/9 1944 fra Massageudvalget til Lægeforeningens Hovedbestyrelse, Journalsag 208-2 år 1946, LF, RA.

⁴⁰ *Ugeskrift for læger*, 1945 s. 702.

⁴¹ Brev af 17/6 1946 fra A. Andersen til Hovedbestyrelsen for Den alm. danske Lægeforening, Journalsag 208-2 år 1946, LF, RA; *Skodsborgmassøren*, 1945-10 s. 1,7, 1945-12 s. 6, 1946-07 s. 5-6.

havde 12-14 timers undervisning fordelt på fem dage om ugen. Dog var sanatoriets højsæson fra midten af maj til midten af september stadig friholdt for skolegang og helliget arbejdet på sanatoriet.⁴² I efteråret 1947 blev det første kursus efter den nye kursusplan påbegyndt. Men først i 1949 blev den endelige aftale om autorisation underskrevet. Det skyldtes til dels, at sanatoriet først i 1948 fik en uddannet speciallæge i fysiurgi til at lede kurset.⁴³ Samtidig skulle der også findes en ordning for de allerede uddannede massører på Skodsborgklinikkerne rundt om i land. I praksis autoriseredes alle, der var uddannet på de lægeledede adventistiske kursteder, nemlig Skodsborg Badesanatorium, Frydenstrand Sanatorium og Fysisk Kuranstalt i København

Tilbage stod de skodsborgmassører, som ikke havde fået en tilstrækkelig teoretisk uddannelse. De kunne opnå autorisation, hvis de havde en anbefaling fra den lokale læge og et seks ugers kursus på Skodsborg Badesanatorium i 1951-52.⁴⁴

Medlemskab

Selvom de skodsborguddannede opnåede autorisation, var de dog ikke sikret ret til at behandle sygekassepatienter. Aftalen mellem Massageforeningen og Centralforeningen for Sygekasser gjorde at kun massageforeningens medlemmer kunne behandle sygekassepatienter, og foreningen optog kun personer, der var uddannet på et autoriseret kursus. Det skulle imidlertid ændre sig før skodsborgkurset opnåede autorisation i 1949 på grund af en konflikt mellem Massageforening og Lægeforeningen.

I 1945 krævede Lægeforeningen, at Massageforeningen ændrede sine vedtægter, så alle lægeautoriserede massører havde ret til at blive optaget. Lægeforeningen var fortørnet over, at Massageforeningen havde været tøvende med at dispensere for sine regler, da en svensk massøse havde søgt om optagelse i foreningen, efter han var blevet autoriseret af Massageudvalget. Massageforeningen var ikke umiddelbart tilbøjelig til at lade Lægeforeningen bestemme, hvem der skulle være medlemmer af foreningen. Men Lægeforeningen satte hårdt mod hårdt og truede med at afbryde samarbejdet, hvis ikke man ændrede sine vedtægter. I 1946 kom det til et kompromis, hvorved Massageforeningen ændrede vedtægterne, så alle autoriserede havde ret til optagelse i foreningen mod, at man fik en repræsentant i Massageudvalget, godt nok uden stemmeret. Fra sin plads i udvalget kunne Massageforeningens formand, Esther Jungersen, så følge forhandlingerne om autorisationen af skodsborgmassørerne. Selvom hun netop var blevet valgt som ny formand, efter den tidligere formand var faldet på at ville lade skodsborgmassørerne opnå autorisation. Formanden måtte også gå med til at optage de sidste 75 ringere uddannede skodsborgmassører til gengæld opnåede hun, at Lægeforeningen omsider ændrede sine vedtægter, så lægerne nu kun måtte henvise til autoriserede massører.⁴⁵

Skodsborgmassørerne blev nu fuldgyltige medlemmer af Massageforeningen, og dermed var skellet mellem de to grupper af massører formelt set ophævet. Skodsborgkurset fastholdt dog en række særpræg, fordi eleverne stadig var nødvendige for at holde det adventistiske sundhedsarbejde rundt i Skandinavien i gang.

⁴² Nordisk Filantropisk Selskabs bestyrelsesmøde 20/8 1946, HASDA; *Skodsborgmassøren*, 1946–10 s. 3–4.

⁴³ Brev af 17/5 fra A. Andersen til Den Almindelige Danske Lægeforening, Journalsag 208-2 år 1946, LF, RA; *Skodsborgmassøren*, 1947–03 s. 1–3; Christensen og Schantz, *Skodsborg badesanatorium*, 1994, s. 64–65.

⁴⁴ Breve af 24/2 1949, 8/7 1949, 23/7 1949, 16/10 1950, 18/6 1951, Journalsag 208-2 år 1946, LF, RA.

⁴⁵ Brev af 18/6 1951, journalsag 208-2 år 1946, LF, RA; Jacobsen, *100 år i bevægelse*, 2018, s. 137–40.

Konklusion

Historien om skodsborgmassørerne og sygeplejekurset på Skodsborg Badesanatorium viser, hvordan Carl Ottosen og den adventistiske organisation lykkedes med at etablere et sundhedsarbejde med egne behandlere i mere eller mindre åbenlys opposition til det etablerede sundhedssystems forsøg på at ordne massagebehandlingen i de første årtier af 1900-tallet. Ideerne bag var hentet fra naturlægebevægelsen og adventismen, og udover at være i opposition til den etablerede medicin, byggede bevægelsen på en kaldsbevidsthed om at tjene sundhedssagen.

Eleverne fra sanatoriets sygeplejekursus etablerede sig med klinikker i hele Skandinavien. I Danmark førte det til konflikt, fordi de ikke overholdt de retningslinjer for behandlere med massage, som Lægeforeningen forsøgte at fastsætte med autorisationen af massører og massagekurser fra 1914. Skodsborgklinikernes behandling med metoder som elektricitet, uden lægehenviisning og med udstrakt brug af reklame, vakte stor modstand blandt lægerne, der frygtede, at massørerne ville udvikle sig til en selvstændig behandlerstand uafhængig af lægerne. Samtidig frygtede de autoriserede massører konkurrencen fra skodsborgklinikkerne. Den adventistiske organisation var afhængig af sundhedsarbejdet i form af de lokale klinikker, og dermed af massører uddannet på sanatoriets kursus. Denne sammenhæng nødvendiggjorde, at kurset skulle have et adventistisk præg, men den bevirkede samtidig, at sanatoriet ikke kunne være ligeglad med, at forholdene for massagebehandlingen ændrede sig med sygekassernes fremvækst og socialreformen af 1933. Efterhånden som det blev mere og mere ufordelagtigt for massørerne på skodsborgklinikkerne ikke at være autoriserede, kunne sanatoriet ikke overhøre kravet om, at sanatoriets kursus skulle autoriseres, selvom det kunne medføre en betydelig fordyrelse af kurset, og at man i mindre grad kunne gøre brug af elevernes arbejdskraft. Kaldstanken og det adventistiske præg var stadig vigtigt i uddannelsen på sanatoriet, og man optog stadig kun adventister. Alligevel kunne man ikke længere sige, at formålet med uddannelse ikke var at skaffe eleverne et levebrød, dertil var tilpasningen til et virke inden for det danske sundhedssystem for store. Autorisationen havde også bragt sanatoriet tættere på lægestand og vist, at samarbejde var muligt.

Den tætte sammenhæng mellem skodsborgklinikkerne og den adventistiske organisation var på den ene side motoren for oprettelsen af de mange klinikker rundt omkring i landet og dermed konflikten med lægeforeningen og de autoriserede massører. Samtidig var det også klinikkerne afhængighed af støtte fra sygekasserne, som tvang sanatoriet til at få dets kursus autoriseret og dermed tilpasse sig strukturændringerne i den gryende velfærdsstat.

Litteraturliste

Utrykte Kilder

Historisk Arkiv for Syvendedagsadventisterne i Danmark (HASDA), Carl Ottosens korrespondance 1897-1904
HASDA, Referater fra Skandinavisk Filantropisk Selskab 1897-1916 samlet af A. Andersen

HASDA, Nordisk Filantropisk Selskabs bestyrelsesmøder og generalforsamling

HASDA, Helsearbejdet Vestnordisk Union Rapport 1939.

Det Kongelige Biblioteks Småtrykssamling, (KB Småtryk) Kursus i Sygepleje og Fysioterapi 1929,

KB Småtryk, Skodsborg Badesanatorium's Kursus i Sygepleje og Fysioterapi 1937

Office of Archives, Statistics, and Research ved General Conference of Seventh-day Adventists Church, Maryland, USA, (ASTR) Minutes Northern European Division 26/11 1930,

ASTR, Nursing records 1936

Rigsarkivet, Lægeforeningens Arkiv, Journalsager (1946 - 1983) pakkenr. 144, Journalsag 208-2 år 1946: Statsautorisation af massører, Skodsborgmassører og lægeautorisation.

Trykte kilder

Agner Petersen, Lene: *Fra Teilmanns Kursus til CVU Øresund*, København: Fysioterapeutuddannelsen i København, 2002.

Bull, Malcolm, og Keith Lockhart: *Seeking a sanctuary : Seventh-day Adventism and the American dream*. 2. ed., Bloomington: Indiana University Press, 2007.

Christensen, Anker, og Hans Jørgen Schantz, (red.): *Skodsborg badesanatorium, Nordens største kursted, 1898-1992*. Daugård: HASDA, Historisk Arkiv for Syvende-Dags Adventisterne i Danmark, 1994.

Eklöf, Motzi: 'Missionerande medicin: Sjundedagsadventisternas internationella hälsoreform och vårdinrättningar i Sverige', *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* Bd.12, 2008, s. 119–141.

Hall Jensen, Arne, og Carla Ottosen. *En kampens mand. Overlæge Carl Ottosen*. København: Borgen, 1958.

Henriksen, J. D.: *Skodsborg Badesanatorium: 50 Aar. 1898-1948*. Skodsborg, 1948.

Jacobsen, Kurt: *100 år i bevægelse: fysioterapi, fag og profession*. København: Munksgaard, 2018.

Jørgensen, Per: 'Kroppen under behandling: Gymnastikken, fysioterapien, kiropraktikken og lægevidenskaben ca. 1900-1930'. *Forum for idræt*, 2010, s. 37–53.

Kjøller, Aksel: 'Den hvide by ved Øresund: træk af Skodsborg Badesanatoriums historie'. *Søllerødbogen*, 1983, s. 105–52.

Lodahl, Anders Bank: *Skodsborg Badesanatorium : på kanten af det offentlige sundhedsvæsen og den ortodokse medicin i 1898-1992 : Ph.d. afhandling*. Odense: Institut for Idræt og Biomekanik, Syddansk Universitet, 2017.

Mellemgaard, Signe: *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*. København: Museum Tusculanums Forlag, 1998.

Mellemgaard Signe: 'Naturlægebevægelse og naturlige lægefaktorer omkring år 1900'. Menneske og Natur, Humanistisk Forskningscenter, Odense Universitet, 1993.

Molin, Eva: 'Hareskov Kuranstalt - visioner og virkelighed'. *Årbog Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune* 29, 2005: s. 42–58.

Numbers, Ronald L., og Darrel W. Amundsen: *Caring and curing : health and medicine in the Western religious traditions*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1998.

Olsen, Rikke Agnete: 'Vandkur og kurgæster i Silkeborg omkring århundredskiftet'. *Arv og eje*, 1975, s. 73–94.

Ottosson, Anders. *Gymnastik som medicin: berättelsen om en svensk exportsuccé*. Stockholm: Atlantis, 2013.

Porter, Roy. *Ve og Vel-Medicinens historie fra oldtid til nutid*. Rosinante, 2000.

Skodsborger Samfundet. Odense: Skodsborger Samfundet, 1924-1992.

Skodsborgmassøren. Vejle: Foreningen af Massører og Massøser uddannet paa Skodsborg, Badesanatorium, 1942-1949.

Ugeskrift for læger. København: Lægeforeningen.

Tidsskrift for Den Alm. Danske Massageforening, København, 1919-1950

Whorton, James C., *Nature cures: the history of alternative medicine in America*. Book, Whole. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Whorton, James C., 'Patient, Heal Thyself: Popular Health Reform Movements as Unorthodox Medicine'. I Norman Gevitz (red.), *Other healers: Unorthodox medicine in America*, 52–81. Johns Hopkins Univ. Pr, 1988.

Årsberetning for Skodsborg Badesanatorium. Skodsborg Badesanatorium, 1923-1990.